

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.

=====

રાજબાલા અને અન્ય

વિ.

સ્ટેટ ઓફ હરિયાણા અને અન્ય

(રીટ પીટીશન (સિવિલ) નં. ૬૭૧/૨૦૧૫)

ડિસેમ્બર ૧૦, ૨૦૧૫

[ન્યાયમૂર્તિ જે. ચેલામેશ્વર અને અભય મનોહર સપ્રે]

હરિયાણા પંચાયતી રાજ એક્ટ, ૧૯૮૪ [જેને હરિયાણા પંચાયતી રાજ (એમેન્ડમેન્ટ) એક્ટ, ૨૦૧૫ દ્વારા સુધારેલ છે]:

કલમ ૧૭૫(૧)(ટી) અને (યુ) [હરિયાણા પંચાયતી રાજ (એમેન્ડમેન્ટ) એક્ટ, ૨૦૧૫ દ્વારા ઉમેરાયા મુજબ] – ની બંધારણીય કાયદેસરતા –કોર્ટે ઠેરવેલ કે: કલમ ૧૭૫(૧) ના ખંડ (ટી) અને (યુ) બંધારણના કાર્યક્ષેત્રની અંદર છે – દેવાદારી/ નાદારી એ એવા પરિબળ તરીકે ઓળખાય છે જે અમુક સંજોગોમાં બંધારણ હેઠળ ચૂંટાયેલ હોદ્દો ધરાવવાના અધિકાર સાથે અસંગત છે, જેવું કે બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૦૨(૧)(સી), ૧૮૧(૧)(સી), ૫૮(૧)(સી) અને ૬૬(૧)(સી) પરથી સ્પષ્ટ થાય છે –

નાદારી એ એવું ક્ષેત્ર છે જેના પર કાયદા બનાવવા માટે સંસદ તેમજ રાજ્ય વિધાનસભાઓ બંને પાસે સહવર્તી કાયદાકીય યોગ્યતા છે કારણ કે તે બંધારણની સાતમી અનુસૂચિની યાદી III ની નોંધ ૯ હેઠળ દર્શાવેલ વિષયો પૈકી એક છે – ભારતનું બંધારણ, ૧૯૫૦– અનુચ્છેદ ૫૮(૧)(સી) અને ૬૬(૧)(સી), ૧૦૨(૧)(સી) અને ૧૯૧(૧)(સી); ૭મી અનુસૂચિ, યાદી III, નોંધ ૯.

કલમ ૧૭૫(૧)(વી) [હરિયાણા પંચાયતી રાજ (એમેન્ડમેન્ટ) એક્ટ ૨૦૧૫ દ્વારા ઉમેરાયા મુજબ] – ની બંધારણીય કાયદેસરતા –કોર્ટે ઠેરવેલ કે: વાદગ્રસ્ત જોગવાઈ શૈક્ષણિક લાયકાતના આધારે બે વર્ગો બનાવે છે – આવા વર્ગીકરણનો ઉદ્દેશ્ય એ સુનિશ્ચિત કરવાનો છે કે પંચાયતના સભ્યો પાસે પ્રાથમિક શિક્ષણ હોય જે તેમને વિવિધ ફરજો બજાવવા સક્ષમ બનાવે – હાંસલ કરવા માંગેલ ઉદ્દેશ્ય અતાર્કિક અથવા ગેરકાયદેસર છે અથવા તો સદર અધિનિયમની યોજના અને હેતુ અથવા તો બંધારણના ભાગ IX ની જોગવાઈઓ સાથે જોડાયેલ નથી તેમ કહી શકાય નહીં – તેથી વર્ગીકરણ સમજી શકાય તેવા તફાવત પર આધારિત છે, વ્યાજબી છે અને હાંસલ કરવા માંગેલ ઉદ્દેશ્ય સાથે વ્યાજબી જોડાણ ધરાવે છે – તેથી તે બંધારણીય છે – ભારતનું બંધારણ, ૧૯૫૦– અનુચ્છેદ ૧૪ અને ભાગ IX.

કલમ ૧૭૫(૧)(ડબલ્યુ) {હરિયાણા પંચાયતી રાજ (એમેન્ડમેન્ટ) એક્ટ, ૨૦૧૫ દ્વારા ઉમેરાયા મુજબ} – ની બંધારણીય કાયદેસરતા – કોર્ટે ઠેરવેલ કે: જો વ્યક્તિના ઘરે ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવું શૌચાલય ન હોય તો તેને પંચાયતની ચૂંટણી લડવા માટે ગેરલાયક ઠેરવવાનું ગેરબંધારણીય કહી શકાય નહીં – વિધાનમંડળ દ્વારા એવી શરત કે જેઓ સ્વચ્છતાના મૂળભૂત ધોરણોનું પાલન કરતા નથી તેઓ નાગરિક સંસ્થાના પ્રશાસક બનવા માટે અયોગ્ય છે, આવી નીતિ સમજી શકાય તેવા માપદંડોના આધારે વર્ગ બનાવે છે

તેમ કહી શકાય નહીં અને આપું વર્ગીકરણ સદર અધિનિયમ દ્વારા હાંસલ કરવા માંગેલ ઉદ્દેશ્ય સાથે જોડાયેલ નથી તેમ કહી શકાય નહીં – ભારતનું બંધારણ, ૧૯૫૦ – અનુચ્છેદ ૧૪ અને ભાગ **IX**.

ચૂંટણી કાયદાઓ:

મત આપવાનો અધિકાર – ની પ્રકૃતિ – કોર્ટે ઠેરવેલ કે: મત આપવાનો અધિકાર બંધારણીય અધિકાર છે – તે માત્ર અને ફક્ત વૈધાનિક અધિકાર નથી.

ચૂંટણી લડવાનો અધિકાર – અનુચ્છેદ ૩૨૬ હેઠળની ઘોષણાના આધારે મતદાર બનવા માટે હકદાર દરેક વ્યક્તિ આપોઆપ કોઈપણ ચૂંટણી લડવા માટે હકદાર નથી – મતદારના ચૂંટણી લડવાના અધિકાર પર અમુક વધારાના નિયંત્રણો લાદવામાં આવ્યા છે – ભારતનું બંધારણ, ૧૯૫૦ – અનુચ્છેદ ૩૨૬, ૮૪, ૧૭૩, ૧૦૨ અને ૧૯૧.

પંચાયતની ચૂંટણી 'મત આપવાનો અધિકાર' અને 'ચૂંટણી લડવાનો અધિકાર' – ની પ્રકૃતિ – કોર્ટે ઠેરવેલ કે: બંધારણના ભાગ **IX** ની રજૂઆત પછી આવા અધિકારો બંધારણીય અધિકારો છે – બંને અધિકારો સીધા જ યોગ્ય વિધાનમંડળ દ્વારા ઘટાડી / નિયંત્રિત કરી શકાય છે.

મત આપવાનો અધિકાર અને ચૂંટણી લડવાનો અધિકાર – વચ્ચેનો તફાવત – ચર્ચા કરેલ.

ભારતનું બંધારણ, ૧૯૫૦:

અનુચ્છેદ ૮૪; ૧૭૩, ૧૦૨ અને ૧૯૧ – 'સંસદ' અને 'રાજ્ય વિધાનમંડળ' ના સભ્યપદ માટે 'લાયકાતો' અને 'ગેરલાયકાતો' – વચ્ચેનો તફાવત – કોર્ટે ઠેરવેલ કે: બંને અભિવ્યક્તિઓ વચ્ચે કોઈ કાનૂની તફાવત નથી.

ભાગ **IX**, અનુચ્છેદ ૨૪૩બી, ૨૪૩એફ – પંચાયતની ચૂંટણી લડવાનો અધિકાર – માટે લાયકાતો અને ગેરલાયકાતો – કોર્ટે ઠેરવેલ કે: પંચાયતની ચૂંટણીના ઉમેદવાર માટે જરૂરી 'લાયકાત' વિશે બંધારણનો ભાગ **IX** મૌન છે – બંધારણ માત્ર પંચાયતોના સભ્યપદ માટે 'ગેરલાયકાતો' સૂચવે છે – વિધાનમંડળના સભ્યપદ માટે સંબંધિત 'લાયકાતો' અને 'ગેરલાયકાતો' પંચાયતોના સભ્યપદ માટે સમાનરૂપે લાગુ પડે છે.

ન્યાયિક સમીક્ષા – કાયદાની બંધારણીય કાયદેસરતાની તપાસ – સુપ્રિમ કોર્ટની સત્તા – કોર્ટે ઠેરવેલ કે: કોર્ટ માટે કોઈ કાયદાને તેની મનસ્વીતાના આધારે ગેરબંધારણીય જાહેર કરવાની મંજૂરી નથી – જ્યાં સુધી કાયદો બંધારણની અન્ય કોઈ ચોક્કસ જોગવાઈનું ઉલ્લંઘન કરતો ન હોય ત્યાં સુધી કોર્ટ કાયદાકીય પસંદગીઓના ડહાપણની તપાસ કરતી નથી.

સિદ્ધાંત – યોગ્ય પ્રક્રિયાનો સિદ્ધાંત – ની લાગુ પડવાપાત્રતા, ભારતના બંધારણ હેઠળ.

શબ્દો અને શબ્દસમૂહો:

'લાયકાત' અને 'ગેરલાયકાત' – નો અર્થ, ભારતના બંધારણ, ૧૯૫૦ ના અનુચ્છેદ ૮૪, ૧૭૩, ૧૦૨ અને ૧૯૧ ના સંદર્ભમાં.

'નાદાર' – નો અર્થ, ચૂંટણી કાયદાના સંદર્ભમાં.

રીટ પીટીશન નામંજૂર કરતા, કોર્ટે

ન્યાયમૂર્તિ ચેલામેશ્વર દ્વારા ઠેરવેલ કે:

૧.૧ જો "મત આપવાનો અધિકાર" મૂળભૂત અધિકાર ન હોય, તો તે ચોક્કસપણે "બંધારણીય અધિકાર" છે અને "તેને માત્ર અને ફક્ત વૈધાનિક

અધિકાર તરીકે વર્ણવવું બહુ સચોટ નથી". આ દેશના દરેક નાગરિકને બંધારણ દ્વારા બનાવવામાં આવેલ કોઈપણ કાયદાકીય સંસ્થાઓમાં ચૂંટવાનો અને ચૂંટાવાનો બંધારણીય અધિકાર છે. [ફકરા ૨૧ અને ૨૨] [૧૧૨૭-એફ; ૧૧૨૮-સી]

પીપલ્સ યુનિયન ફોર સિવિલ લિબર્ટીઝ (પીયુસીએલ) અને અન્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય ૨૦૦૩ (૨) એસ.સી.આર. ૧૧૩૬ : (૨૦૦૩) ૪ એસ.સી.સી. ૩૯૯; દેસિયા મુરપોક્કુ દ્રવિડ કઝગમ (ડીએમડીકે) અને અન્ય વિ. ઇલેક્શન કમિશન ઓફ ઇન્ડિયા ૨૦૧૨ (૩) એસ.સી.આર. ૧૦૮૪ : (૨૦૧૨) ૭ એસ.સી.સી. ૩૪૦ – નો આધાર લીધો.

શ્યામદેવ પ્રસાદ સિંહ વિ. નવલ કિશોર ચાદવ ૨૦૦૦ (૨) સપ્લી. એસ.સી.આર. ૬૬૮ : (૨૦૦૦) ૮ એસ.સી.સી. ૪૬ – લાગુ પડવાપાત્ર ન હોવાનું ઠરાવેલ.

કે. કૃષ્ણ મૂર્તિ (ડો.) અને અન્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય ૨૦૧૦ (૬) એસ.સી.આર. ૯૭૨ : (૨૦૧૦) ૭ એસ.સી.સી. ૨૦૨; કૃષ્ણામૂર્તિ વિ. શિવકુમાર અને અન્ય ૨૦૧૫ (૪) એસ.સી.આર. ૯૮૭ : (૨૦૧૫) ૩ એસ.સી.સી. ૪૬૭ – અજાણતાં આપવામાં આવેલ (**per-in-curium**) ઠરાવેલ.

એન. પી. પોન્નુસ્વામી વિ. રિટર્નિંગ ઓફિસર, નામક્કલ મતવિસ્તાર, નામક્કલ, સાલેમ એ.આઈ.આર. ૧૯૫૨ એસ.સી. ૬૪ : ૧૯૫૨ એસ.સી.આર. ૨૧૮; જ્યોતિ બાસુ અને અન્ય વિ. દેવી ઘોષલ અને અન્ય ૧૯૮૨ (૩) એસ.સી.આર. ૩૧૮ : (૧૯૮૨) ૧ એસ.સી.સી. ૬૯૧; મોહન લાલ ત્રિપાઠી વિ. ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ, રાયબરેલી અને

અન્ય ૧૯૯૨ (૩) એસ.સી.આર. ૩૩૮ : (૧૯૯૨) ૪ એસ.સી.સી.
૮૦ – નો સંદર્ભ લીધેલ.

૧.૨ બંધારણ બંધારણ હેઠળ વિચારાયેલ વિવિધ ચૂંટણીઓમાં 'મત
આપવાના અધિકાર' અને આવી ચૂંટણીઓમાં 'ચૂંટણી લડવાના અધિકાર'
વચ્ચેના તફાવતને ઓળખે છે. કાયદાઓ દ્વારા ઓળખાયેલ અથવા બનાવવામાં
આવેલ અન્ય વિવિધ ચૂંટણી અધિકારો છે અને ધ રેપ્રેઝન્ટેશન ઓફ ધ પીપલ
એક્ટ, ૧૯૫૧ તેને ઓળખે છે. [ફકરા ૩૧] [૧૧૩૩-એફ-જી; ૧૧૩૪-એ]

૨.૧. બંધારણની જોગવાઈઓ દર્શાવે છે કે દરેક વ્યક્તિ જે અનુચ્છેદ
૩૨૬ હેઠળ રહેલ ઘોષણાના આધારે મતદાર બનવા માટે હકદાર છે તે
આપોઆપ કોઈપણ ચૂંટણી લડવા માટે હકદાર નથી. મતદારના ચૂંટણી
લડવાના અધિકાર પર અમુક વધારાના નિયંત્રણો લાદવામાં આવ્યા છે. [ફકરા
૩૭] [૧૧૩૭-એફ-જી]

૨.૨ અનુચ્છેદ ૮૪ અને ૧૭૩ અનુક્રમે સંસદ અને રાજ્યના
વિધાનમંડળોના સભ્યપદ માટેની લાયકાતો નક્કી કરવાનો હેતુ ધરાવે છે.
અનુચ્છેદ ૧૦૨ અને ૧૯૧ અનુક્રમે ઉપર દર્શાવેલ બે સંસ્થાઓના સભ્યપદ
માટેની ગેરલાયકાતો સાથે વ્યવહાર કરવાનો હેતુ ધરાવે છે. ચારેય અનુચ્છેદો
સંસદને સંસદ અને રાજ્યના વિધાનમંડળોના સભ્યપદના સંદર્ભમાં, જે પણ
કિસ્સો હોય, વધુ લાયકાતો અને ગેરલાયકાતો નક્કી કરવા અધિકૃત કરે છે.
[ફકરા ૩૮] [૧૧૩૭-એચ; ૧૧૩૮-એ-બી]

૨.૩ આ ચાર અનુચ્છેદોમાંથી કોઈ એકમાં અથવા બંધારણના કોઈ અન્ય
ભાગમાં એવો કોઈ સ્પષ્ટ સંકેત નથી કે 'લાયકાત' અને 'ગેરલાયકાત' એ બે
અભિવ્યક્તિઓ વચ્ચે કાનૂની તફાવત શું છે. સામાન્ય બોલચાલમાં, એવું
સમજવામાં આવે છે કે લાયકાત અથવા ગેરલાયકાત એ કોઈ ચોક્કસ

પરિસ્થિતિનું અસ્તિત્વ અથવા ગેરહાજરી છે, જે કોઈ ચોક્કસ ઉદ્દેશ્યની પ્રાપ્તિને શક્ય અથવા અશક્ય બનાવે છે. જોકે લાયકાતો અને ગેરલાયકાતો નક્કી કરવાના હેતુથી અનુચ્છેદોના બે સેટ છે, આ અનુચ્છેદોના સેટમાં કોઈ તાર્કિક પેટર્ન નથી કે બંને શબ્દપ્રયોગો વચ્ચેના કાનૂની તફાવતને પારખી શકતો હોય એવો કોઈ અન્ય સંકેત નથી. લાયકાત અને ગેરલાયકાત વચ્ચેનો તફાવત માત્ર શાબ્દિક છે. આમ, નિયંત્રણોને આધીન, દરેક નાગરિકને સંસદ અથવા રાજ્ય વિધાનસભાઓમાં ચૂંટવાનો અને ચૂંટાવાનો બંધારણીય અધિકાર છે. [ફકરાઓ ૩૯ અને ૪૦] [૧૧૩૮-સી-ઈ; ૧૧૩૯-એ-બી]

મનોજ નરુલા વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા (૨૦૧૪) ૯ એસ.સી.સી. ૧
- આધાર રાખેલ.

૩.૧ હરિયાણા પંચાયતી રાજ એક્ટ, ૧૯૮૪ નો ઉદ્દેશ્ય રાજ્યમાં પંચાયતોને નિયંત્રિત કરતા તત્કાલીન પ્રવર્તમાન કાયદાને ૭૩મા સુધારા દ્વારા સુધારવામાં આવેલ બંધારણ સાથે સુસંગત લાવવાનો હતો. અનુચ્છેદ ૨૪૩બી હેઠળની જરૂરિયાત મુજબ, ગ્રામ પંચાયત, પંચાયત સમિતિ અને જિલ્લા પરિષદ તરીકે ઓળખાતી સંસ્થાઓ સાથે સદર અધિનિયમ હેઠળ ગ્રામ, 'સમિતિ' અને જિલ્લા સ્તરે ત્રિ-સ્તરીય પંચાયત વ્યવસ્થા સ્થાપિત કરવામાં આવેલ છે. [ફકરો ૭] [૧૧૨૨-સી-ડી]

૩.૨ બંધારણના ભાગ ૯ ની યોજના અને સુધારા દ્વારા બંધારણમાં ભાગ ૯ રજૂ કરવા પાછળના હેતુને ધ્યાનમાં લેતાં, પંચાયતોની ચૂંટણીના સંદર્ભમાં આવા બંધારણીય અધિકારો અસ્તિત્વ ધરાવે છે. [ફકરો ૪૨] [૧૧૩૯-ઈ-એફ; ૧૧૪૦-એ]

જાવેદ અને અન્ય વિ. સ્ટેટ ઓફ હરિયાણા અને અન્ય ૨૦૦૩ (૧)
સપ્લિ. એસ.સી.આર. ૯૪૭ : (૨૦૦૩) ૮ એસ.સી.સી. ૩૬૯ -

આધાર રાખેલ.

ભાનુમતી અને અન્ય વિ. સ્ટેટ ઓફ યુ.પી. ૨૦૧૦ (૭) એસ.સી.આર.
૫૮૫ : (૨૦૧૦) ૧૨ એસ.સી.સી. ૧ – સંદર્ભ લીધેલ.

૩.૩ બંધારણના ભાગ ૯ માં અનુચ્છેદ ૩૨૬ સાથે સરખાવી શકાય તેવી કોઈ સ્પષ્ટ જોગવાઈ નથી તેમજ તેમાં અનુચ્છેદ ૮૪ અને અનુચ્છેદ ૧૭૩ સાથે સરખાવી શકાય તેવી કોઈ સ્પષ્ટ જોગવાઈઓ નથી. અનુચ્છેદ ૩૨૬ નું લખાણ પંચાયતોના સંદર્ભમાં ચૂંટણી અધિકારોને આવરી લેતું નથી. અનુચ્છેદ ૩૨૬ ના વિરોધાભાસમાં, બંધારણમાં એવી કોઈ જોગવાઈ નથી કે જે દર્શાવે કે પંચાયતની ચૂંટણીઓમાં મતદાર બનવા માટે વ્યક્તિએ (૧) ભારતનો નાગરિક અથવા (૨) કોઈ ન્યૂનતમ વય ધરાવતા હોવા જરૂરી છે. એ જ રીતે, પંચાયતોની ચૂંટણી લડવાના અધિકારના સંદર્ભમાં, ઉમેદવારની જરૂરી લાયકાત અંગે ભાગ ૯ મૌન છે. બંધારણમાં ફક્ત પંચાયતોના સભ્યપદ માટેની ગેરલાયકાતો જ સૂચવવામાં આવેલ છે. [ફકરાઓ ૪૪ અને ૪૫] [૧૧૪૦-ડી; ૧૧૪૧-સી-ડી]

૩.૪ અનુચ્છેદ ૨૪૩એફ પરથી જણાય છે કે, સંબંધિત રાજ્યની વિધાનસભાઓની ચૂંટણીના હેતુઓ માટે હાલમાં અમલમાં હોય તેવા કોઈપણ કાયદા દ્વારા અથવા તેના હેઠળ ગેરલાયક ઠરેલ કોઈપણ વ્યક્તિ પંચાયતના સભ્ય બનવા માટે પણ ગેરલાયક છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, વિધાનસભાના સભ્યપદ માટે સંબંધિત લાયકાતો અને ગેરલાયકાતોને પંચાયતોના સભ્યપદના સંદર્ભમાં સમાન રીતે લાગુ કરવામાં આવેલ છે. જો કે રાજ્યની વિધાનસભાના સભ્યપદના સંદર્ભમાં આવી લાયકાતો અને ગેરલાયકાતો માત્ર સંસદ દ્વારા જ નક્કી કરી શકાતી હોવા છતાં, અનુચ્છેદ ૨૪૩એફ સંબંધિત રાજ્ય વિધાનસભાને પંચાયતના સભ્ય બનવા માટેની ગેરલાયકાતો નક્કી કરવા માટે પણ અધિકૃત કરે છે. [ફકરો ૪૬] [૧૧૪૧-એચ; ૧૧૪૨-એ-સી]

૩.૫ આમ, ભારતના બંધારણના ભાગ ૯ ની રજૂઆત બાદ પંચાયતની ચૂંટણીમાં મત આપવાનો અધિકાર અને ચૂંટણી લડવાનો અધિકાર એ બંધારણીય અધિકારો છે. બંને અધિકારોને યોગ્ય વિધાનસભા દ્વારા સીધી રીતે નિયંત્રિત/ મર્યાદિત કરી શકાય છે. સંસદ રાજ્યની વિધાનસભાના સભ્યપદ માટે ગેરલાયકાતો સૂચવીને પરોક્ષ રીતે માત્ર ચૂંટણી લડવાના અધિકારને જ મર્યાદિત કરી શકે છે. [ફરો ૪૭] [૧૧૪૨-ડી]

૪.૧ એ કાયદાનો સ્થાપિત સિદ્ધાંત છે કે કોઈપણ અધિકારમાં કાપ મૂકવો, પછી ભલે તે અધિકાર સામાન્ય કાયદા, પ્રથાગત કાયદા અથવા બંધારણમાંથી ઉદ્ભવતો હોય, તે માત્ર યોગ્ય ધારાસભા દ્વારા ઘડવામાં આવેલ કાયદા દ્વારા જ થઈ શકે છે. બંધારણની યોજના હેઠળ, જે અધિકારોમાં કાપ મૂકવામાં આવનાર છે તેના સ્વરૂપ અથવા પ્રસ્તુતતાના આધારે અને સંસદ અને રાજ્ય વિધાનસભાઓ વચ્ચે વિધાનસભાની સત્તાઓની વહેંચણીને ધ્યાનમાં રાખીને અધિકાર સાથે વ્યવહાર કરવાની ધારાસભાની યોગ્યતાના આધારે ધારાસભાની યોગ્યતા નક્કી કરવામાં આવે છે. બંધારણ હેઠળ એ પણ કાયદાનો સ્થાપિત સિદ્ધાંત છે કે કોઈપણ ધારાસભા દ્વારા ઘડવામાં આવેલ દરેક કાયદો બંધારણની જોગવાઈઓ સાથે સુસંગત હોવો જોઈએ. [ફરો ૪૮] [૧૧૪૨-ઈ-જી]

૪.૨ આ કોર્ટ માટે કોઈ કાયદો 'મનસ્વી' છે તેવા કારણસર તેને ગેરબંધારણીય જાહેર કરવાની પરવાનગી નથી, કારણ કે આવી ક્વાયત મૂલ્યલક્ષી ચુકાદો સૂચવે છે અને જ્યાં સુધી કાયદો બંધારણની કોઈ ચોક્કસ જોગવાઈનું અન્યથા ઉલ્લંઘન કરતો ન હોય ત્યાં સુધી કોર્ટ વિધાનસભાની પસંદગીઓના ડહાપણની તપાસ કરતી નથી. આવી તપાસ હાથ ધરવી એ ભારતીય કાયદાની બંધારણીયતાની તપાસ કરતી વખતે અમેરિકન સુપ્રિમ કોર્ટ દ્વારા અગાઉના સમયે લાગુ કરવામાં આવેલ "સબસ્ટેન્ટિવ ડ્યૂ પ્રોસેસ

(**substantive due process**)" ના સિદ્ધાંતને વાસ્તવિક રીતે આચાર કરવા સમાન છે. ભારતીય બંધારણ હેઠળ જ્યૂ પ્રોસેસના સિદ્ધાંતનો કોઈ અમલ નથી. [ફકરાઓ ૬૮ અને ૬૯] [૧૧૬૦-એ-સી; ૧૧૬૧-એ]

એ. એસ. ક્રિષ્ના અને અન્ય વિ. સ્ટેટ ઓફ મદ્રાસ એ.આઈ.આર. ૧૯૫૭ એસ.સી. ૨૯૭ : ૧૯૫૭ એસ.સી.આર. ૩૯૯; મ્યુનિસિપલ કમિટી અમૃતસર વિ. સ્ટેટ ઓફ પંજાબ ૧૯૬૯ (૩) એસ.સી.આર. ૪૪૭ : (૧૯૬૯) ૧ એસ.સી.સી. ૪૭૫ – આધાર રાખેલ.

સુબ્રમણ્યમ સ્વામી વિ. ડિરેક્ટર, સેન્ટ્રલ બ્યુરો ઓફ ઇન્વેસ્ટિગેશન અને અન્ય ૨૦૧૪ (૬) એસ.સી.આર. ૮૭૩ : (૨૦૧૪) ૮ એસ.સી.સી. ૬૮૨; ઇન્ડિયન કાઉન્સિલ ઓફ લિગલ એઈડ વિ. બાર કાઉન્સિલ ઓફ ઇન્ડિયા ૧૯૯૫ (૧) એસ.સી.આર. ૩૦૪ : (૧૯૯૫) ૧ એસ.સી.સી. ૭૩૨; બી. પ્રભાકર રાવ અને અન્ય વિ. સ્ટેટ ઓફ આંધ્રપ્રદેશ અને અન્ય ૧૯૮૫ સપ્લિ. એસ.સી.આર. ૫૭૩ : ૧૯૮૫ (સપ્લિ.) એસ.સી.સી. ૪૩૨; ડી.એસ. નકારા અને અન્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા ૧૯૮૩ (૨) એસ.સી.આર. ૧૬૫ : (૧૯૮૩) ૧ એસ.સી.સી. ૩૦૫; આર.કે. ગર્ગ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા ૧૯૮૨ (૧) એસ.સી.આર. ૯૪૭ : (૧૯૮૧) ૪ એસ.સી.સી. ૬૭૫; સ્ટેટ ઓફ આંધ્રપ્રદેશ અને અન્ય વિ. મેકડોવેલ એન્ડ કંપની ૧૯૯૬ (૩) એસ.સી.આર. ૭૨૧ : (૧૯૯૬) ૩ એસ.સી.સી. ૭૦૯ – લાગુ ન પડે તેવું ઠેરવેલ.

હિઝ હોલિનેસ કેશવાનંદ ભારતી શ્રીપાદાગલવરુ વિ. સ્ટેટ ઓફ કેરળ અને અન્ય ૧૯૭૩ (૦) સપ્લિ. એસ.સી.આર. ૧ : (૧૯૭૩) ૪ એસ.સી.સી. ૨૨૫; ઇન્દિરા નેહરુ ગાંધી વિ. રાજ નારાયણ ૧૯૭૬ એસ.સી.આર. ૩૪૭ : (૧૯૭૫) સપ્લિ. એસ.સી.સી. ૧; ઇ.પી. રોયપ્પા વિ. સ્ટેટ ઓફ તમિલનાડુ અને અન્ય ૧૯૭૪ (૨)

એસ.સી.આર. ૩૪૮ : (૧૯૭૪) ૪ એસ.સી.સી. ૩; મેનકા ગાંધી વિ.
યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્ય ૧૯૭૮ (૨) એસ.સી.આર. ૬૨૧ :
(૧૯૭૮) ૧ એસ.સી.સી. ૨૪૮ – સંદર્ભ લીધેલ.

પ.૧ બંધારણના ઘડવૈયાઓએ દેવાદારીને એક એવા પરિબળ તરીકે માન્યતા આપી છે કે જે અમુક સંજોગોમાં બંધારણ હેઠળ ચૂંટાયેલા પદ પર રહેવાના અધિકાર સાથે અસંગત છે. અનુચ્છેદ ૧૦૨(૧)(સી) અને અનુચ્છેદ ૧૯૧(૧)(સી) જાહેર કરે છે કે અનડિસ્ટ્રાજર્ડ નાદાર અનુક્રમે સંસદ અથવા રાજ્ય વિધાનસભાના સભ્ય બનવાથી ગેરલાયક ઠરેલ છે. અનુચ્છેદ ૫૮(૧)(સી) અને ૬૬(૧)(સી) ની કામગીરીના આધારે, રાષ્ટ્રપતિ અને ઉપરાષ્ટ્રપતિના હોદ્દાઓ ઈચ્છતા લોકો સુધી પણ સમાન ગેરલાયકાત વિસ્તરે છે. નાદારી એ દેવાદારીનું એક પાસું છે – દેવાદારીની એક નિર્દિષ્ટ શ્રેણી છે. બંધારણના ઘડવૈયાઓએ ધ્યાને લીધું કે જે લોકો નાદાર છે તેઓ વિવિધ ચૂંટાયેલા જાહેર હોદ્દાઓ મેળવવા માટે લાયક નથી, જો ધારાસભા સહકારી સંસ્થાઓના દેવાદાર અથવા વીજળીના બિલ બાકી ધરાવતા લોકોને પંચાયતોમાં લોકોના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિ બનવા માટે ગેરલાયક જાહેર કરે, તો તેમાં કોઈ બંધારણીય ખામી નથી. નાદારી એ એક એવું ક્ષેત્ર છે જેના પર સંસદ તેમજ રાજ્યની વિધાનસભાઓ બંને પાસે કાયદો બનાવવા માટે સમવર્તી રીતે કાયદાકીય યોગ્યતા છે કારણ કે તે બંધારણની સાતમી અનુસૂચિની યાદી ૩ ની એન્ટ્રી ૯ હેઠળ દર્શાવેલ વિષયો પૈકી એક છે. [ફકરાઓ ૮૯ અને ૯૦] [૧૧૬૮-ડી-ઈ; ૧૧૬૯-એ; ૧૧૭૦-એ-બી; ૧૧૭૧-એ]

પ.૨ દલીલ ખાતર એવું માની લઈએ કે કોઈ વ્યક્તિ કે જે સદર અધિનિયમની કલમ ૧૭૫(૧) ના ખંડ (ટી) અને (યુ) ના નિર્ધારિત વિસ્તારમાં આવે છે તેવો દેવાદાર છે અને હજુ પણ પંચાયતની ચૂંટણી લડવામાં રસ ધરાવે છે, તો કાયદામાં કંઈપણ આવા ઉમેદવારને બાકી રકમના નિકાલ માટે યોગ્ય

વ્યવસ્થા કરવાથી અને ચૂંટણી લડવાથી રોકતું નથી. જ્યાં જવાબદારી અંગે કોઈ વિવાદ હોય ત્યાં પરિસ્થિતિની ન્યાયીતા, ફરી એકવાર કાયદાના ડહાપણના દાયરામાં છે. કોર્ટ સમાન બાબતે ચુકાદો આપી શકે નહીં. પરંતુ કાયદામાં કંઈપણ પંચાયતની ચૂંટણી લડવા માટેના કોઈ ઉમેદવારને, તેના પર બાકી હોવાનો દાવો કરવામાં આવેલ રકમના વિરોધ હેઠળ ચૂકવણી કરવા અને યોગ્ય ફોરમ દ્વારા લેણાંની કાયદેસરતાના ન્યાયિક નિર્ણયની માંગ કરવાથી રોકતું નથી. આમ, સદર અધિનિયમની કલમ ૧૭૫(૧) ના ખંડ (ટી) અને (યુ) સામેના પડકારમાં કોઈ વજૂદ નથી. [ફરો ૯૨] [૧૧૭૨-સી, ઈ-એફ]

૬.૧ વાદગ્રસ્ત જોગવાઈ અર્થાત્ કલમ ૧૭૫(૧)(વી) મતદારોના બે વર્ગો બનાવે છે – તે જેઓ તેમની શૈક્ષણિક સિદ્ધિના આધારે પંચાયતોની ચૂંટણી લડવા માટે લાયક છે અને તે જેઓ નથી. આવા વર્ગીકરણનો ઘોષિત ઉદ્દેશ્ય એ સુનિશ્ચિત કરવાનો છે કે જેઓ પંચાયતોની ચૂંટણી લડવા માંગે છે તેઓ પાસે અમુક પાયાનું શિક્ષણ હોય જે તેમને પંચાયતોના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ પર આવતી વિવિધ ફરજો વધુ અસરકારક રીતે નિભાવવા સક્ષમ બનાવે છે. સિદ્ધ કરવા માટે માંગવામાં આવેલ ઉદ્દેશ્યને અતાર્કિક અથવા ગેરકાયદેસર અથવા સદર અધિનિયમની યોજના અને હેતુ અથવા બંધારણના ભાગ ૯ ની જોગવાઈઓ સાથે અસંબંધિત હોવાનું કહી શકાય નહીં. તેથી, પંચાયતોના વધુ સારા વહીવટ માટે શૈક્ષણિક લાયકાતનું નિર્ધારણ અપ્રસ્તુત નથી. આ વર્ગીકરણને સમજ્યા વગરના તફાવતો પર આધારિત ગેરવાજબી અથવા સિદ્ધ કરવાના ઉદ્દેશ્ય સાથે વાજબી જોડાણ વિનાનું કહી શકાય નહીં. [ફરો ૮૫] [૧૧૬૬-સી-બી][૧૧૬૭-એ]

૬.૨ જો અમુક વર્ગના લોકોને બંધારણીય હોદ્દાઓ પર આવવા માટે પ્રયત્ન કરતા અટકાવવાની બંધારણીય રીતે પરવાનગી હોય, તો આવા વર્ગોના સંખ્યાત્મક કદથી તે નક્કી કરવામાં કોઈ ફરક ન પડવો જોઈએ કે આવી

ગેરલાયકાતનું નિર્ધારણ બંધારણીય રીતે માન્ય છે કે નહીં, સિવાય કે આ નિર્ધારણ એવા પ્રકારનું હોય જે આ વિવિધ સંસ્થાઓની ચૂંટણી યોજવી સંપૂર્ણપણે અશક્ય બની જાય તેવી પરિસ્થિતિ ઊભી કરીને બંધારણીય યોજનાને નિષ્ફળ બનાવે. તેથી, કલમ ૧૭૫(૧) ની કલમ (વી) ના પડકારને નકારી કાઢવામાં આવે છે. [ફકરો ૮૭] [૧૧૬૭-એફ-એચ; ૧૧૬૮-એ]

૭. કલમ ૧૭૫(૧) ની કલમ (ડબલ્યુ) કોઈ વ્યક્તિને પંચાયતની ચૂંટણી લડવા માટે ગેરલાયક ઠેરવે છે, જો આવી વ્યક્તિના રહેઠાણના સ્થળે કાર્યરત શૌચાલય ન હોય. એ જાણીતી હકીકત છે કે ભારતીય વસ્તીમાં લાંબા સમયથી જાહેરમાં શૌચ કરવાની આ બિનઆરોગ્યપ્રદ પ્રથા હતી. આ બિનઆરોગ્યપ્રદ પ્રથાને નિરુત્સાહિત કરવાના પ્રયાસરૂપે, રાજ્યએ જેઓ શૌચાલય બનાવવા માટે આર્થિક રીતે સક્ષમ નથી તેમને નાણાકીય સહાય પૂરી પાડવા માટે યોજનાઓ વિકસાવી છે. જો લોકો પાસે હજુ પણ શૌચાલય નથી, તો તે તેમની ગરીબીને કારણે નથી, પરંતુ તેમની પાસે જરૂરી ઇચ્છાશક્તિનો અભાવ હોવાને કારણે છે. કોઈપણ નાગરિક સંસ્થાની પ્રાથમિક ફરજોમાંની એક એ છે કે તેના અધિકારક્ષેત્રમાં સ્વચ્છતા જાળવવી. જેઓ આ નાગરિક સંસ્થાઓમાં ચૂંટાઈને તેનો વહીવટ કરવા ઈચ્છે છે તેમણે અન્યો માટે દાખલો બેસાડવો જોઈએ. આ હેતુ માટે, જો વિધાનસભા એવી શરત મૂકે કે જેઓ સ્વચ્છતાના મૂળભૂત નિયમોનું પાલન કરતા નથી તેઓ નાગરિક સંસ્થાના વહીવટકર્તા બનવા માટે અયોગ્ય છે અને તેઓને એક વર્ગ તરીકે નાગરિક સંસ્થાની ચૂંટણી લડવાથી ગેરલાયક ઠેરવે, તો આવી નીતિને ન સમજી શકાય તેવા માપદંડોના આધારે વર્ગ બનાવનાર કહી શકાય નહીં અને આવા વર્ગીકરણને અધિનિયમ દ્વારા પ્રાપ્ત કરવાના ઉદ્દેશ્ય સાથે અસંબંધિત કહી શકાય નહીં. [ફકરા ૮૩ અને ૮૫) [૧૧૭૨-જી; ૧૧૭૪-સી-ડી, એફ-જી, ૧૧૭૫-એ-સી]

ન્યાયમૂર્તિ અભય મનોહર સપ્તે દ્વારા (સંમત થતા)

૧. બન્ને અધિકારો એટલે કે "મતદાનનો અધિકાર" અને "ચૂંટણી લડવાનો અધિકાર" નાગરિકના બંધારણીય અધિકારો છે. [ફકરો ૫)

પીપલ્સ યુનિયન ફોર સિવિલ લિબર્ટીઝ (પીયુસીએલ) અને અન્ય વિરુદ્ધ યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય ૨૦૦૩ (૨) એસ.સી.આર. ૧૧૩૬ : (૨૦૦૩) ૪ એસ.સી.સી. ૩૮૯; જાવેદ અને અન્ય વિરુદ્ધ સ્ટેટ ઓફ હરિયાણા અને અન્ય ૨૦૦૩ (૧) સપ્લી. એસ.સી.આર. ૮૪૭: (૨૦૦૩) ૮ એસ.સી.સી. ૩૬૯ – ના પર આધાર રાખેલ.

૨. ઉમેદવારને ચૂંટણી લડવા માટેની લાયકાતો પૈકીની એક તરીકે અમુક લઘુત્તમ શૈક્ષણિક લાયકાતના માપદંડો નક્કી કરતી અધિનિયમની કલમ ૧૭૫(૧)(વી) નો સમાવેશ, હાંસલ કરવાના ઉદ્દેશ્ય સાથે વાજબી જોડાણ ધરાવે છે. હકીકતમાં, બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૪૩-૭ માં ઉલ્લેખિત પંચાયતોની સત્તાઓ, અધિકારો અને જવાબદારીઓ તેમજ બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૪૩-એચ માં નિર્દિષ્ટ કર્યા મુજબ પંચાયતોને કર લાદવાની અને પંચાયતોના ભંડોળનો ઉપયોગ કરવાની આપેલી સત્તાઓને ધ્યાનમાં રાખીને, તે જરૂરી છે કે ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિ પાસે અમુક શૈક્ષણિક પૃષ્ઠભૂમિ હોવી જોઈએ જેથી તે બંધારણના ભાગ ૯ માં પંચાયતોને સોંપવામાં આવેલા કાર્યોને અસરકારક રીતે પાર પાડી શકે. અધિનિયમમાં કઈ લઘુત્તમ લાયકાતો પૂરી પાડવી જોઈએ તે નક્કી કરવું એ વિધાનસભાનું ડહાપણ છે. તેથી, અધિનિયમની કલમ ૧૭૫ (વી) બંધારણની સત્તાની મર્યાદામાં છે અને આમ તે બંધારણીય રીતે માન્ય છે. [ફકરા ૭, ૮ અને ૧૦] [૧૧૭૬-એચ; ૧૧૭૭-એ, બી-ડી, ઈ-એફ]

૩. અધિનિયમની કલમ ૧૭૫(ડબલ્યુ) પણ વાજબી જોડાણ ધરાવે છે અને તે બંધારણની કોઈપણ જોગવાઈનું ઉલ્લંઘન કરતી નથી. આ જોગવાઈ

આવશ્યકપણે મોટા જાહેર હિતમાં બનાવવામાં આવી છે અને તેને કોઈ ચોક્કસ રાજ્ય પૂરતી મર્યાદિત રાખવાને બદલે સમગ્ર દેશમાં તેનો અમલ સુનિશ્ચિત કરવો એ ખરેખર સમયની માંગ છે. તદુપરાંત, જે લોકો પાસે શૌચાલયની સુવિધા નથી તેમને શૌચાલયના નિર્માણ માટે રાજ્ય દ્વારા પર્યાપ્ત નાણાકીય સહાય પૂરી પાડવામાં આવી હોવાથી, આ જોગવાઈને કોઈપણ રીતે ગેરવાજબી ગણાવીને પડકારવાનું કોઈ કારણ રહેતું નથી. [ફકરા ૧૧ અને ૧૨] [૧૧૭૭-એફ-૭, એચ; ૧૧૭૮-એ]

કેસ લો સંદર્ભ

ન્યાયમૂર્તિ ચેલામેશ્વરના ચુકાદામાં

૨૦૦૩ (૨) એસ.સી.આર. ૧૧૩૬ ના ફકરો ૨૧ પર આધાર રાખેલ.

૧૯૫૨ એસ.સી.આર. ૨૧૮ ના ફકરો ૨૧ સંદર્ભ આપેલ.

૧૯૮૨ (૩) એસ.સી.આર. ૩૧૮ ના ફકરો ૨૧ સંદર્ભ આપેલ.

૨૦૧૨ (૩) એસ.સી.આર. ૧૦૮૪ ના ફકરો ૨૨ પર આધાર રાખેલ.

૨૦૦૦ (૨) સપ્લી. એસ.સી.આર. ૬૬૮ ફકરો ૨૫ લાગુ પડતો નથી તેમ ઠેરવેલ.

૨૦૧૦ (૬) એસ.સી.આર. ૯૭૨ ફકરો ૨૬ પેર-ઇન-ક્વેરિયમ ઠેરવેલ.

૧૯૯૨ (૩) એસ.સી.આર. ૩૩૮ ફકરો ૨૬ નો સંદર્ભ આપેલ.

૨૦૧૫ (૪) એસ.સી.આર. ૯૮૭ ફકરો ૩૦ પેર-ઇન-ક્વેરિયમ ઠેરવેલ.

(૨૦૧૪) ૯ એસ.સી.સી. ૧ ના ફકરો ૩૯ પર આધાર રાખેલ.

૨૦૦૩ (૧) સપ્લી. એસ.સી.આર. ૯૪૭ ના ફરો ૪૩ પર આધાર રાખેલ.

૧૯૭૩ (૦) સપ્લી. એસ.સી.આર. ૧ ફરો ૫૬ નો સંદર્ભ આપેલ.

૧૯૭૬ એસ.સી.આર. ૩૪૭ ફરો ૫૬ નો સંદર્ભ આપેલ.

૨૦૧૪ (૬) એસ.સી.આર. ૮૭૩ ફરો ૫૭ લાગુ પડતો નથી તેમ ઠેરવેલ

૧૯૯૫ (૧) એસ.સી.આર. ૩૦૪ ફરો ૫૭ લાગુ પડતો નથી તેમ ઠેરવેલ

૧૯૮૫ સપ્લી. એસ.સી.આર. ૫૭૩ ફરો ૫૭ લાગુ પડતો નથી તેમ ઠેરવેલ

૧૯૮૩ (૨) એસ.સી.આર. ૧૬૫ ફરો ૫૭ લાગુ પડતો નથી તેમ ઠેરવેલ

૧૯૮૨ (૧) એસ.સી.આર. ૯૪૭ ફરો ૫૭ લાગુ પડતો નથી તેમ ઠેરવેલ

૧૯૭૪ (૨) એસ.સી.આર. ૩૪૮ ફરો ૬૬ નો સંદર્ભ આપેલ.

૧૯૭૮ (૨) એસ.સી.આર. ૬૨૧ ફરો ૬૬ નો સંદર્ભ આપેલ.

૧૯૯૬ (૩) એસ.સી.આર. ૭૨૧ ફરો ૬૭ લાગુ પડતો નથી તેમ ઠેરવેલ.

૧૯૫૭ એસ.સી.આર. ૩૯૯ ફરો ૬૮ ના પર આધાર રાખેલ.

૧૯૬૯ (૩) એસ.સી.આર. ૪૪૭ ફકરો ૬૮ ના પર આધાર રાખેલ.

ન્યાયમૂર્તિ અભય મનોહર સપ્રેના ચુકાદામાં

૨૦૦૩ (૨) એસ.સી.આર. ૧૧૩૬ ના ફકરો ૩ પર આધાર રાખેલ.

૨૦૦૩ (૧) સપ્લી. એસ.સી.આર. ૯૪૭ ના ફકરો ૪ પર આધાર રાખેલ.

સિવિલ ઓરીજનલ અધિકારક્ષેત્ર: ૨૦૧૫ ની રીટ પીટીશન (સિવિલ)
નં. ૬૭૧.

[ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૨ હેઠળ]

અરજદાર તરફે ઈન્દિરા જયસિંહ, સિનિયર એડવોકેટ, કીર્તિ સિંઘ, પુખરામબમ રમેશ કુમાર, અભય નરુલા, સુમિત કુમાર વત્સ, મન્નવ કુમાર, વિક્રમજીત મિત્તલ, તારા નરુલા, સંજય પારેખ, અનિંદિતા પૂજારી, દેવદત્ત કામત, મહેર કૌર, એડવોકેટ્સ.

સામાવાળા(ઓ) તરફે મુકુલ રોહતગી, એટર્ની જનરલ, આલોક સાંગવાન, બી. કે. સતીજા, લોકેશ સિંઘલ, અનિલ ગ્રોવર, એ.એ.જી.એસ., સતીશ કપૂર, દિપાંશ, શેખર રાજ શર્મા, મોનિકા ગુસેન, ગૌરવ યાદવ, હરિઓમ ચદુવંશી, એડવોકેટ્સ.

કોર્ટનો ચુકાદો ન્યાયમૂર્તિઓ દ્વારા આપવામાં આવેલ

ન્યાયમૂર્તિ ચેલામેશ્વર.૧. ધ હરિયાણા પંચાયતી રાજ (એમેન્ડમેન્ટ) એક્ટ, ૨૦૧૫ (૨૦૧૫ નો અધિનિયમ ૮), જે હવે પછી "વાદગ્રસ્ત અધિનિયમ" તરીકે ઉલ્લેખિત છે, ની બંધારણીયતાને પડકાર છે.

૨. ધ ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ, ૧૯૩૫ હેઠળ ભારતના બંધારણના આગમન પહેલા પણ, ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ સાથેની કેટલીક સ્થાનિક સંસ્થાઓ કાર્યરત હતી. જો કે, આવી સ્થાનિક સંસ્થાઓને બંધારણીય દરજ્જો ન હતો. તેઓ તેમનું અસ્તિત્વ, બંધારણ અને કામગીરી કાયદાઓને આભારી છે અને પ્રાંતીય સરકારોના એકંદર નિયંત્રણને આધીન છે.

૩. બંધારણનો અનુચ્છેદ ૪૦ આદેશ આપે છે કે—

"૪૦. ગ્રામ પંચાયતોની રચના – રાજ્ય ગ્રામ પંચાયતોને સંગઠિત કરવા માટે પગલાં લેશે અને તેમને એવી સત્તાઓ અને અધિકારો પ્રદાન કરશે જે તેમને સ્વ-સરકારના એકમો તરીકે કાર્ય કરવા સક્ષમ બનાવવા માટે જરૂરી હોય."

રાજ્યની આવી જવાબદારીને પૂર્ણ કરવા માટે, બંધારણે (૭૩મા સુધારા પહેલા પણ) યાદી ૨ ની એન્ટ્રી ૫ સાથે વાંચવામાં આવતા અનુચ્છેદ ૨૪૬(૩) હેઠળ રાજ્ય વિધાનસભાઓને આ સંબંધમાં કાયદા બનાવવા માટે સત્તા આપી છે;

"૫. સ્થાનિક સરકાર, એટલે કે, સ્થાનિક સ્વ-સરકાર અથવા ગ્રામ વહીવટના હેતુ માટે મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનો, ઇમ્પ્રૂવમેન્ટ ટ્રસ્ટ, ડિસ્ટ્રિક્ટ બોર્ડ, માઈનિંગ સેટલમેન્ટ ઓથોરિટીઝ અને અન્ય સ્થાનિક સત્તાવાળાઓનું બંધારણ અને સત્તાઓ."

રાજ્ય દ્વારા સમયાંતરે કાયદાઓ બનાવવામાં આવ્યા છે ૧૯૮૦ના દાયકા સુધીમાં ત્રણ સ્તરીય પંચાયત વ્યવસ્થા સ્થાપિત કરતી વિધાનસભાઓ. એવું ઇચ્છનીય લાગ્યું કે સ્થાનિક સંસ્થાઓને બંધારણીય દરજ્જો આપવામાં આવે અને ત્રણ સ્તરીય પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓની સ્થાપના અને વહીવટ અંગેના મૂળભૂત ધોરણો બંધારણ હેઠળ પૂરા પાડવામાં આવે. આથી, બંધારણનો ૭૩મો સુધારો

જેના દ્વારા ભાગ નવ રજ.જ.૧૯૯૩ થી અમલમાં મુકવામાં આવ્યો હતો.

૪. અનુચ્છેદ ૨૪૩બી^૧, તે ઠરાવવામાં આવ્યું છે કે દરેક રાજ્યમાં, ગ્રામ્ય, મધ્યવર્તી અને જિલ્લા સ્તરે (જે હવે પછી પંચાયતો તરીકે સામૂહિક રીતે ઉલ્લેખિત છે) ભાગ ૯ની જોગવાઈઓ અનુસાર પંચાયતોની રચના કરવામાં આવશે. પંચાયત અનુચ્છેદ ૨૪૩(ડી)^૨ હેઠળ વ્યાખ્યાયિત થયેલ છે.

૫. પંચાયતોની રચના સંબંધિત રાજ્યની વિધાનસભા દ્વારા કાયદા દ્વારા નક્કી કરવાની રહેશે જે અલગત બંધારણના ભાગ ૯ માં સમાવિષ્ટ વિવિધ શરતોને આધીન છે; જેમ કે અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓ વગેરેની તરફેણમાં બેઠકોનું અનામત. પંચાયતનો કાર્યકાળ અનુચ્છેદ ૨૪૩ઈ હેઠળ વધુમાં વધુ પાંચ વર્ષ માટે નક્કી કરવામાં આવ્યો છે જે વિષય સાથે કામ કરતા કાયદા અનુસાર વિસર્જનને આધીન છે. અનુચ્છેદ ૨૪૩ઈ હેઠળ વધુ એક શરત છે કે પંચાયતની રચના માટેની ચૂંટણી તેના કાર્યકાળની સમાપ્તિ પહેલા પૂર્ણ કરવામાં આવે^૩.

1 અનુચ્છેદ ૨૪૩બી. પંચાયતોની રચના (૧) દરેક રાજ્યમાં, ગ્રામ્ય, મધ્યવર્તી અને જિલ્લા સ્તરે આ ભાગની જોગવાઈઓ અનુસાર પંચાયતોની રચના કરવામાં આવશે, (૨) ખંડ (૧) માં ગમે તે હોય તેમ છતાં, મધ્યવર્તી સ્તરે પંચાયતો એવા રાજ્યમાં રચવામાં ન પણ આવે કે જેની વસ્તી વીસ લાખથી વધુ ન હોય

2 અનુચ્છેદ ૨૪૩(ડી). "પંચાયત" એટલે ગ્રામીણ વિસ્તારો માટે અનુચ્છેદ ૨૪૩બી હેઠળ રચવામાં આવેલ સ્વરાજ્યની સંસ્થા (જેને ગમે તે નામે ઓળખવામાં આવે):

3 અનુચ્છેદ ૨૪૩ઈ. પંચાયતોની મુદત, વગેરે (૧) દરેક પંચાયત, જ્યાં સુધી તે સમયે અમલમાં હોય તેવા કોઈપણ કાયદા હેઠળ વહેલી વિસર્જિત ન થાય, તેની પ્રથમ બેઠક માટે નક્કી કરેલી તારીખથી પાંચ વર્ષ સુધી ચાલુ રહેશે અને તેનાથી વધુ નહીં. (૨) તે સમયે અમલમાં હોય તેવા કોઈપણ કાયદામાં કોઈ સુધારો એવા કોઈપણ સ્તરે પંચાયતના વિસર્જનનું કારણ બની શકશે નહીં, જે આવા સુધારા પહેલા તરત જ કાર્યરત હોય, જ્યાં સુધી ખંડ (૧) માં નિર્દિષ્ટ તેની મુદત પૂરી ન થાય. (૩) પંચાયતની રચના માટેની ચૂંટણી પૂર્ણ કરવામાં આવશે – (એ) ખંડ (૧) માં નિર્દિષ્ટ તેની મુદત પૂરી થતાં પહેલાં; (બી) તેના વિસર્જનની તારીખથી છ મહિનાનો સમયગાળો પૂરો થતાં પહેલાં; પરંતુ શરત એ છે કે જ્યાં વિસર્જિત પંચાયત ચાલુ રહી હોત તે સમયગાળો છ મહિના કરતાં ઓછો હોય, ત્યાં આવા સમયગાળા માટે પંચાયતની રચના કરવા માટે આ ખંડ હેઠળ કોઈ ચૂંટણી ચોજવી જરૂરી રહેશે નહીં. (૪) તેની મુદત પૂરી થતાં પહેલાં પંચાયતના વિસર્જન પર રચાયેલી પંચાયત માત્ર તે સમયગાળા માટે જ ચાલુ રહેશે કે જે સમયગાળા માટે વિસર્જિત પંચાયત જો તેનું વિસર્જન ન થયું હોત તો ખંડ (૧) હેઠળ ચાલુ રહી હોત.

૬. પંચાયતોની સત્તાઓ અને કાર્યોની વ્યાપક રૂપરેખા અનુચ્છેદ ૨૪૩જી અને ૨૪૩એચ માં પણ દર્શાવવામાં આવી છે. આવી સત્તાઓ અને જવાબદારીઓ રાજ્યના કાયદા દ્વારા સંરચિત કરવાની રહેશે. પંચાયતોની ચૂંટણી પ્રક્રિયાની દેખરેખ રાખવા માટે સ્વાયત્ત બંધારણીય સંસ્થાની સ્થાપના અનુચ્છેદ ૨૪૩કે હેઠળ ઠરાવવામાં આવી છે.

૭. ધ હરિયાણા પંચાયતી રાજ એક્ટ, ૧૯૮૪ (જે હવે પછી "સદર અધિનિયમ" તરીકે ઉલ્લેખિત છે) ૭૩મા સુધારા દ્વારા સુધારેલા બંધારણ સાથે સુસંગત રાજ્યમાં પંચાયતોનું સંચાલન કરતા તત્કાલીન કાયદાને લાવવા માટે ઘડવામાં આવ્યો હતો. અનુચ્છેદ ૨૪૩બી^૪હેઠળ જરૂરી મુજબ, સદર અધિનિયમ હેઠળ ગ્રામ, 'સમિતિ' અને જિલ્લા સ્તરે ત્રણ સ્તરીય પંચાયત પ્રણાલીની સ્થાપના કરવામાં આવી છે, જેને ગ્રામ પંચાયત, પંચાયત સમિતિ અને જિલ્લા પરિષદ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સદર અધિનિયમ નો ભાગ ૫ પ્રકરણ ૨૦ પંચાયતોની ચૂંટણીઓ સંબંધિત જોગવાઈઓ સાથે વ્યવહાર કરે છે.

૮. સદર અધિનિયમ ની કલમ ૧૬૨ ઠરાવે છે કે પંચાયત વિસ્તારોને વોર્ડમાં વિભાજિત કરવામાં આવશે^૫.

૯. કલમ ૧૬૫^૬જાહેર કરે છે કે વિધાનસભાની મતદાર યાદીના સંબંધિત ભાગમાં મતદાર તરીકે નોંધણી કરાવવા માટે હકદાર દરેક વ્યક્તિ પંચાયતોની ચૂંટણીના હેતુ માટે મતદાર તરીકે નોંધણી કરાવવા માટે હકદાર છે.

૪ ફૂટનોટ ૧ જુઓ

૫ કલમ ૧૬૨. ચૂંટણી વિભાગ:- દરેક સભા વિસ્તાર, બ્લોક અને જિલ્લાને સદર અધિનિયમ ની કલમો ૮(૩), ૫૮(૨) અને ૧૧૮(બી) માં ઉલ્લેખ કર્યા મુજબ વોર્ડમાં વિભાજિત કરવામાં આવશે.

૬ કલમ ૧૬૫. મતદારો તરીકે નોંધણી કરાવવા માટે લાયક વ્યક્તિઓ.- દરેક વ્યક્તિ જે ધ રિપ્રેઝન્ટેશન ઓફ પીપલ એક્ટ, ૧૯૫૦ હેઠળ વિધાનસભાની મતદાર યાદીના સંબંધિત ભાગમાં મતદાર તરીકે નોંધણી કરાવવા માટે હકદાર છે, તે કલમ ૧૬૪ હેઠળ તૈયાર કરવામાં આવનાર ચૂંટણી વિભાગ માટેના મતદારોની યાદીમાં મતદાર તરીકે નોંધણી કરાવવા માટે હકદાર રહેશે.

૧૦. કલમ ૧૭૫ ફરજિયાત કરે છે કે કલમ ૧૭૫ માં દર્શાવેલ કોઈપણ ગેરલાયકાતોનો સામનો કરતી વ્યક્તિઓ ન તો સદર અધિનિયમ હેઠળના કોઈપણ હોદ્દા માટે ચૂંટણી લડવા માટે લાયક છે કે ન તો તેઓ ચૂંટાયા પછી કોઈપણ ગેરલાયકાતો ભોગવે તો તેઓ હોદ્દા પર ચાલુ રહી શકે છે. આ રીતે નિર્દિષ્ટ કરેલી શ્રેણીઓ લાંબી યાદીમાં આવે છે, જેમ કે, ચોક્કસ શ્રેણીના ગુનાઓના દોષિતો, નાદાર ઠરેલા, અસ્થિર મગજના લોકો, પંચાયતોની ત્રણમાંથી કોઈપણ એક શ્રેણી હેઠળ નફાનો કોઈપણ હોદ્દો ધરાવતા લોકો વગેરે.

૧૧. વાદગ્રસ્ત અધિનિયમ^૭ દ્વારા, સદર અધિનિયમ હેઠળના કોઈપણ ચૂંટાયેલા હોદ્દા માટે વધુ પાંચ શ્રેણીના લોકો ચૂંટણી લડવા માટે અસમર્થ બને છે. આ શ્રેણીઓ છે: (૧) એવી વ્યક્તિઓ કે જેમની સામે દસ વર્ષથી ઓછી ન હોય તેવી કેદની સજા પાત્ર ગુનાઓ માટે ફોજદારી કેસોમાં આરોપો ઘડવામાં આવ્યા છે, (૨) એવી વ્યક્તિઓ કે જેઓ પ્રાથમિક કૃષિ સહકારી મંડળી અથવા જિલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેંક અથવા જિલ્લા પ્રાથમિક કૃષિ ગ્રામીણ વિકાસ બેંકને તેમના દ્વારા બાકી લેણાં ચૂકવવામાં નિષ્ફળ જાય છે, (૩) એવી વ્યક્તિઓ કે જેમની પાસે વીજળીના બિલ બાકી છે, (૪) એવી વ્યક્તિઓ કે જેઓ નિર્દિષ્ટ શૈક્ષણિક લાયકાત ધરાવતા નથી અને છેલ્લે (૫) એવી વ્યક્તિઓ કે જેમના રહેઠાણના સ્થળે કાર્યરત શૌચાલય નથી.

૧૨. ૮.૯.૨૦૧૫ ના રોજ, બીજા સામાવાળા (રાજ્ય ચૂંટણી પંચ) એ હરિયાણાની પંચાયતો માટે ચૂંટણી કાર્યક્રમ નિર્દિષ્ટ કરતું જાહેરનામું બહાર પાડ્યું.

૧૩. અહીંના ત્રણ અરજદારો સ્થાનિક સંસ્થાઓની ચૂંટણી લડવામાં રસ

૭ શરૂઆતમાં, "હરિયાણા પંચાયત રાજ (સુધારા) વટહુકમ, ૨૦૧૫ તરીકે ઓળખાતો વટહુકમ ૧૪.૮.૨૦૧૫ ના રોજ બહાર પાડવામાં આવ્યો હતો જેને હવે વાદગ્રસ્ત અધિનિયમ દ્વારા બદલવામાં આવ્યો છે જે ૭.૯.૨૦૧૫ ના રોજ હરિયાણા વિધાનસભા દ્વારા પસાર કરવામાં આવ્યો હતો અને ત્યારબાદ તેને સૂચિત કરવામાં આવ્યો હતો.

ધરાવતા રાજકીય કાર્યકરો હોવાનો દાવો કરે છે, પરંતુ હવે તેઓ ચૂંટણી લડવા માટે અસમર્થ બનશે કારણ કે તેમનામાંથી કોઈ પણ જરૂરી શૈક્ષણિક લાયકાત ધરાવતા નથી.

૧૪. અરજદારો વાદગ્રસ્ત અધિનિયમ ને મુખ્યત્વે એવા કારણોસર પડકારે છે કે આ કાયદો બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ નું ઉલ્લંઘન કરે છે. અરજદારો વતી એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે (૧) વાદગ્રસ્ત જોગવાઈઓ સંપૂર્ણપણે ગેરવાજબી અને મનસ્વી છે અને તેથી બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ નું ઉલ્લંઘન કરે છે. તેઓ સદર અધિનિયમ^૮ હેઠળ મતદારોના ચૂંટણી લડવાના બંધારણીય અધિકાર પર ગેરવાજબી નિયંત્રણો બનાવે છે; (૨) તેઓ મતદારોમાં એક કૃત્રિમ વર્ગીકરણ બનાવે છે (અમુક માપદંડોના અસ્તિત્વની માંગ કરીને કે જે સદર અધિનિયમ દ્વારા પ્રાપ્ત કરવાના ઉદ્દેશ્ય સાથે કોઈ વ્યાજબી જોડાણ ધરાવતા નથી), અન્યથા લોકોનો એક સમાન જૂથ કે જે પાયાના સ્તરે બંધારણ હેઠળ લોકશાહી પ્રક્રિયામાં ભાગ લેવા માટે હકદાર છે; અને (૩) જે વર્ગીકરણ કરવા માંગે છે તેનો કોઈ કાયદેસરનો હેતુ નથી જે પ્રાપ્ત કરી શકાય^૯.

૧૫. જો કે રિટ અરજીમાં ખૂબ જ ખાસ રીતે રજૂઆત કરવામાં આવી નથી, પરંતુ પ્રશ્નો પર વિસ્તૃત રજૂઆતો કરવામાં આવી છે કે (૧) વાદગ્રસ્ત સુધારામાં સમાવિષ્ટ શરતો સદર અધિનિયમ હેઠળ ચૂંટણી લડવા માટે "લાયકાત" અથવા

૮ "કે સામાવાળાઓએ તેના કાર્યો દ્વારા પંચાયતી રાજની ચૂંટણી લડતા અટકાવવામાં આવનાર લોકોની સંખ્યાને લગતા પ્રયોગાત્મક ડેટા માટે કોઈ વિચાર, ધ્યાન અથવા મૂલ્યાંકન વિના વાદગ્રસ્ત અધિનિયમ અને જાહેરનામું પસાર કર્યું છે. કે સામાવાળાઓની ક્રિયાઓ ૫૬.૮૦% વસ્તીને ગેરલાયક ઠેરવવાની અસર ધરાવે છે કે જેમને મેટ્રિક્યુલેશન પાસ (૬૮,૮૬,૧૯૭) થવાની જરૂર પડશે અને ૭૯.૭૬% વસ્તી કે જેમને ચૂંટણી લડવા માટે મિડલ-પાસ (૧૦,૮૩,૦૫૨) થવાની જરૂર પડશે. કે તેના કાર્યો દ્વારા, સામાવાળાઓએ બંધારણીય સિદ્ધાંતોને ધ્યાનમાં લીધા વિના, અનુચ્છેદ ૧૪ ના ઉલ્લંઘનમાં, વસ્તીની જબરજસ્ત બહુમતીને ચૂંટણી લડતા અટકાવી છે." [અરજીનું કારણ 'જી' જુઓ]

૯ "વાદગ્રસ્ત અધિનિયમ માં દર્શાવેલ વાદગ્રસ્ત વર્ગીકરણો અને અધિનિયમ ના ઉદ્દેશ્ય વચ્ચે કોઈ વ્યાજબી જોડાણ નથી. કે વાદગ્રસ્ત અધિનિયમ દ્વારા નિર્ધારિત કારણોસર ગેરલાયકાતો લાદવી એ સંપૂર્ણપણે અપ્રસ્તુત છે, અને સંભવિત ઉમેદવારોની તેમની ફરજો અસરકારક રીતે નિભાવવાની અને પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓના સભ્યો/વડાઓ તરીકે તેમના કાર્યો કરવાની ક્ષમતા પર કોઈ અસર કરતી નથી." [જુઓ: અરજીનું કારણ 'એ']

"ગેરલાયકાત" ના નિર્ધારણની પ્રકૃતિમાં છે કે કેમ; (૨) જો વાદગ્રસ્ત શરતો ગેરલાયકાતની પ્રકૃતિમાં હોય તો શું રાજ્ય વિધાનસભા બંધારણની યોજના સાથે સુસંગત આવી શરતો બનાવવા માટે સક્ષમ છે, જે બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૪૩એફ અને અન્ય સંબંધિત જોગવાઈઓની ભાષામાંથી મેળવી શકાય છે.

૧૬. બીજી બાજુ, સામાવાળા તરફથી હાજર રહેલા વિદ્વાન એટર્ની જનરલે રજૂઆત કરી કે આપણા બંધારણ હેઠળ કોઈપણને ચૂંટણી લડવાનો મૂળભૂત અધિકાર નથી અને વર્તમાન કેસમાં એ નક્કી કરવું ખરેખર જરૂરી નથી કે પંચાયતોની ચૂંટણી લડવાનો અધિકાર એ બંધારણીય અધિકાર છે કે કેમ. તેમણે દલીલ કરી હતી કે દલીલ ખાતર એમ માની લઈએ કે પંચાયતોની ચૂંટણી લડવાનો બંધારણીય અધિકાર છે, તો પણ આવા અધિકારને સ્પષ્ટપણે અનુચ્છેદ ૨૪૩એફ હેઠળ વિચારવામાં આવેલી લાયકાતો/ગેરલાયકાતોને આધીન બનાવવામાં આવ્યો છે જે રાજ્ય વિધાનસભાને અધિકૃત કરે છે કે કોઈપણ પંચાયતની ચૂંટણી લડવા માટેની ગેરલાયકાતો નક્કી કરવા. ન્યૂનતમ શૈક્ષણિક લાયકાત વગેરે જેવા માપદંડોના આધારે ચૂંટણી લડવા માટેની લાયકાતો નક્કી કરવાનું કૃત્ય, સદર અધિનિયમ હેઠળના કોઈપણ હોદ્દા માટે ચૂંટાયેલા વ્યક્તિઓ દ્વારા બજાવવાની ફરજોના સ્વરૂપને ધ્યાનમાં લેતા મનસ્વી કે અપ્રસ્તુત કહી શકાય નહીં.

૧૭. વિદ્વાન એટર્ની જનરલે એવી પણ રજૂઆત કરી હતી કે વિધાનસભા સમાજની જરૂરિયાતોને શ્રેષ્ઠ રીતે સમજે છે¹⁰. આવી લાયકાત નક્કી કરવાનો નિર્ણય વિધાનસભાના ડહાપણના ક્ષેત્રમાં આવે છે¹¹ અને વિધાનસભીય નિર્ણય મનસ્વી છે તેવા કારણોસર કોર્ટ આવા ડહાપણની સમીક્ષા કરતી નથી¹².

10 મારુ રામ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્ય, (૧૯૮૧) ૧ એસ.સી.સી. ૧૦૭

11 ઇન રે: ધ કેરળ એજ્યુકેશન બિલ, ૧૯૫૭, (૧૯૫૮) એસ.સી.આર. ૮૮૫

12 સ્ટેટ ઓફ એ.પી. અને અન્ય વિ. મેકડોવેલ એન્ડ કંપની અને અન્ય, (૧૯૮૬) ૩ એસ.સી.સી. ૭૦૮ [ફરો ૪૩ જુઓ]

૧૮. આ રિટ પિટિશનમાં અરજદારો દ્વારા ઉઠાવવામાં આવેલા પ્રશ્નોના જવાબો, અમારા મતે, કોઈપણ બંધારણીય સંસ્થાઓની ચૂંટણીમાં મત આપવાનો અથવા ચૂંટણી લડવાનો અધિકાર બંધારણીય અધિકાર છે કે વૈધાનિક અધિકાર છે તે પ્રશ્નના જવાબ પર અનિવાર્યપણે આધાર રાખે છે, કારણ કે આવા અધિકારનો કાપ કે નિયમન કઈ હદે માન્ય છે તે અધિકારના સ્વરૂપ પર આધાર રાખે છે.

૧૯. બંધારણના ૭૩મા સુધારા પહેલાં, બંધારણમાં રાષ્ટ્રપતિ, ઉપરાષ્ટ્રપતિ, સંસદના બે ગૃહો જેને રાજ્યસભા અને લોકસભા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે અને રાજ્ય વિધાનસભાઓના હોદ્દા માટેની ચૂંટણીઓ વિચારાઈ હતી. અમુક રાજ્યોમાં વિધાનસભાઓ ઢિગૃહી છે. તેઓ વિધાનસભા અને વિધાન પરિષદ તરીકે ઓળખાય છે જ્યારે અન્ય રાજ્યો એકગૃહી (ફક્ત વિધાનસભા) છે. બંધારણના ૭૩મા અને ૭૪મા સુધારા પછી, બંધારણના ભાગ IX અને IXA હેઠળ નિર્દિષ્ટ કરાયેલ અનુક્રમે પંચાયતો અને નગરપાલિકા સંસ્થાઓ ઉપરોક્ત ઉદ્દેશિતમાં ઉમેરવામાં આવી હતી.

૨૦. ઉપરોક્ત કોઈપણ ચૂંટણીમાં મત આપવાનો અધિકાર અથવા ચૂંટણી લડવાના અધિકારનું સ્વરૂપ એ એક જટિલ પ્રશ્ન રહ્યો છે.

૨૧. પીપલ્સ યુનિયન ફોર સિવિલ લિબર્ટીઝ (પીયુસીએલ) અને અન્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય, (૨૦૦૩) ૪ એસ.સી.સી. ૩૯૯ માં આ કોર્ટની ત્રણ ન્યાયમૂર્તિઓની બેંચ (ન્યાયમૂર્તિઓ એમ.બી. શાહ, પી. વેંકટરામા રેડ્ડી અને ડી.એમ. ધર્માધિકારી) એ લોક પ્રતિનિધિત્વ (ત્રીજો સુધારો) અધિનિયમ, ૨૦૦૨ (૨૦૦૨ નો ૪) ની માન્યતા પર વિચાર કર્યો હતો. ઉક્ત સુધારા દ્વારા, ચૂંટણી લડતા ઉમેદવારે (જેને લોક પ્રતિનિધિત્વ અધિનિયમ, ૧૯૫૧ લાગુ પડે છે) ઉમેદવારી પત્ર ભરતી વખતે ચોક્કસ માહિતી આપવી જરૂરી છે. તે સંદર્ભમાં, ન્યાયમૂર્તિ પી.વી. રેડ્ડીએ આ કોર્ટના અગાઉના બે

નિર્ણયો, એન.પી. પોન્નુસ્વામી વિ. રિટર્નિંગ ઓફિસર, નામક્કલ મતવિસ્તાર, નામક્કલ, સાલેમ, એ.આઈ.આર. ૧૯૫૨ સુપ્રિમ કોર્ટ ૬૪ અને જ્યોતિ બાસુ અને અન્ય વિ. દેબી ઘોષાલ અને અન્ય, (૧૯૮૨) ૧ એસ.સી.સી. ૬૯૧ માં કરાયેલા અવલોકનોની પૃષ્ઠભૂમિમાં મત આપવાના અધિકારના સ્વરૂપની વિગતવાર તપાસ કરી અને સ્પષ્ટ તારણ નોંધ્યું કે "મત આપવાનો અધિકાર" જે મૂળભૂત અધિકાર ન હોય તો ચોક્કસપણે "બંધારણીય અધિકાર" છે અને "તેને માત્ર એક વૈધાનિક અધિકાર તરીકે વર્ણવવું ખૂબ સચોટ નથી". વિદ્વાન ન્યાયમૂર્તિએ ફરરા ૧૨૩ માં તેમના નવ તારણો નોંધ્યા હતા. બીજું તારણ નીચે મુજબ છે:

(૨) લોકસભા કે વિધાનસભાની ચૂંટણીમાં મત આપવાનો અધિકાર એ એક બંધારણીય અધિકાર છે પરંતુ માત્ર વૈધાનિક અધિકાર નથી; મત આપવાના અધિકારથી અલગ તરીકે મતદાન કરવાની સ્વતંત્રતા એ અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(એ) માં સ્થાપિત મૂળભૂત અધિકારનું એક પાસું છે. કોઈ એક કે બીજા ઉમેદવારની તરફેણમાં મત આપવો એ મતદારની અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાની સિદ્ધિ દર્શાવે છે.

આ એવું તારણ છે જેની સાથે ન્યાયમૂર્તિ ધર્માધિકારી સ્પષ્ટપણે સંમત થયા હતા¹³. ત્રીજા વિદ્વાન ન્યાયમૂર્તિ એમ.બી. શાહે કોઈ અસંમતિ નોંધી ન હતી.

૨૨. પીયુસીએલ કેસને અનુસરીને, અમારામાંથી એકે દેસિયા મુરપોક્કુ દ્રવિડ કઝગમ (ડીએમડીકે) અને અન્ય વિ. ઇલેક્શન કમિશન ઓફ ઇન્ડિયા, (૨૦૧૨) ૭ એસ.સી.સી. ૩૪૦ માં ઠેરવેલ કે: "..... આ દેશના દરેક નાગરિકને બંધારણ દ્વારા બનાવવામાં આવેલ કોઈપણ ધારાકીય સંસ્થાઓમાં

13 ફરરો ૧૩૧. આ શબ્દો સાથે, હું ન્યાયમૂર્તિ ભાઈ શાહ ના અભિપ્રાયમાં તારણો (એ) થી (ઈ) અને ન્યાયમૂર્તિ ભાઈ પી.વી. રેડ્ડી ના અભિપ્રાયમાં તારણો (૧), (૨), (૪), (૫), (૬), (૭) અને (૮) સાથે સંમત છું.

ચૂંટણી લડવાનો અને ચૂંટાવાનો બંધારણીય અધિકાર છે ".¹⁴તેમાં કોઈ શંકા નથી કે, તે અસંમતિ દર્શાવતા અભિપ્રાયનો એક ભાગ હતો. તે ચૂંટણી ચિહ્નોની ફાળવણી અને રાજકીય પક્ષના "..... કોઈપણ ચૂંટણીમાં તેના દ્વારા મેળવેલા મતોના હિસ્સા દ્વારા નક્કી કરવામાં આવતી તેની ભાગીદારી અને કામગીરીને ધ્યાનમાં લીધા વિના કાયમી ધોરણે ચૂંટણી ચિહ્ન" મેળવવાના અધિકાર સાથે સંકળાયેલ કેસ હતો.¹⁵જો કે, બહુમતીએ ઠેરવેલ કે રાજકીય પક્ષ કાયમી ધોરણે ચૂંટણી ચિહ્નનો દાવો કરી શકે નહીં સિવાય કે તે ઇલેક્શન કમિશન ઓફ ઇન્ડિયા દ્વારા જારી કરાયેલ સિમ્બોલ્સ ઓર્ડર હેઠળ નિર્ધારિત ધોરણોને સંતોષે. તેમના લોર્ડશિપ્સે મતદાર અથવા ઉમેદવાર તરીકે ચૂંટણી પ્રક્રિયામાં ભાગ લેવાનો અધિકાર એ બંધારણીય અધિકાર છે તેવા તારણ અંગે કોઈ અસંમતિ નોંધી ન હતી.

૨૩. તેથી, અમારા મતે, લોકસભા અથવા વિધાનસભા માટેની ચૂંટણીમાં મત આપવાનો અધિકાર એ વૈધાનિક અધિકાર છે કે બંધારણીય અધિકાર છે તે પ્રશ્ન હવે 'રેસ ઇન્ટેગ્રા' (વણઉકેલાયેલ) રહ્યો નથી અને ઉપર જણાવેલ પીયુસીએલ અને ડીએમડીકે કેસ (ઉપર મુજબ) ના ચુકાદાઓ દ્વારા તેનો નિવેડો આવી ગયો છે.

14 ફરો ૧૦૧. તેથી, મારા મતે, બંધારણમાં નિર્દિષ્ટ વિવિધ શરતોની પરિપૂર્ણતાને આધીન અથવા તે વતી બનાવેલા યોગ્ય કાયદાને આધીન, આ દેશના દરેક નાગરિકને બંધારણ દ્વારા બનાવવામાં આવેલ કોઈપણ ધારાકીય સંસ્થાઓમાં ચૂંટણી લડવાનો અને ચૂંટાવાનો બંધારણીય અધિકાર છે – મોહિન્દર સિંહ ગિલ વિ. ચીફ ઇલેક્શન કમિશનર, (૧૯૭૮) ૧ એસ.સી.સી. ૪૦૫ નું "સીધું તારણ", "કે દરેક ભારતીયને ચૂંટણી લડવાનો અને ચૂંટાવાનો અધિકાર છે – વૈધાનિક નિયમનને આધીન", જે અધિકારો માત્ર યોગ્ય કાયદા દ્વારા બનાવેલા કાયદા દ્વારા જ ઘટાડી શકાય છે, તે પણ માત્ર અનુચ્છેદ ૩૨૬ હેઠળ ઉલ્લેખિત કારણોસર. સંપૂર્ણ ચર્ચા માટે – ફરો ૮૬ થી ૧૦૪ જુઓ.

15 ફરો ૫૭. અનુચ્છેદ ૩૨ હેઠળ અથવા અનુચ્છેદ ૧૩૬ હેઠળ દાખલ કરાયેલી આ તમામ અરજીઓ બંધારણના અર્થઘટન માટે કાયદાના કેટલાક સામાન્ય અને નોંધપાત્ર પ્રશ્નો ઉભા કરે છે. સિસ, અનિવાર્યપણે, એક તરફ અનુચ્છેદ ૩૨૪ હેઠળ બંધારણના નિર્માણ, ઇલેક્શન કમિશન ઓફ ઇન્ડિયા અને બીજી તરફ રાજકીય પક્ષો અને તેમના કેટલાક પદાધિકારીઓ હોવાનો દાવો કરતી વિવિધ સંસ્થાઓ વચ્ચે છે. વિવાદનો સાર એ છે કે શું કોઈ રાજકીય પક્ષ કોઈપણ ચૂંટણીમાં તેના દ્વારા મેળવેલા મતોના હિસ્સા દ્વારા નક્કી કરવામાં આવતી તેની ભાગીદારી અને કામગીરીને ધ્યાનમાં લીધા વિના કાયમી ધોરણે ચૂંટણી ચિહ્નની ફાળવણી માટે હકદાર છે કે કેમ.

૨૪. જો કે, વિદ્વાન એટર્ની જનરલે કેટલાક ચુકાદાઓમાં એવા કેટલાક અવલોકનો અમારા ધ્યાન પર લાવ્યા હતા કે મત આપવાના અને ચૂંટણી લડવાના અધિકારો સંપૂર્ણપણે વૈધાનિક છે. તે ચુકાદાઓના સંદર્ભ અને પૂર્વવર્તી મૂલ્યની તપાસ કરવાની જરૂર છે.

૨૫. શ્યામદેવ પ્રસાદ સિંઘ વિ. નવલ કિશોર યાદવ, (૨૦૦૦) ૮ એસ.સી.સી. ૪૬ માં, ત્રણ વિદ્વાન ન્યાયમૂર્તિઓની બેંચે અવલોકન કર્યું:

૨૦ એ યાદ રાખવું જોઈએ કે ચૂંટણી લડવાનો અધિકાર, મત આપવાનો અધિકાર અને મત આપવાના અધિકારનો ઉપયોગ કરતી અયોગ્ય વ્યક્તિ સામે વાંધો ઉઠાવવાનો અધિકાર એ કાયદા દ્વારા બનાવવામાં આવેલ તમામ અધિકારો અને ફરજો છે

તે પટના શિક્ષકોના મતવિસ્તારમાંથી બિહારની વિધાન પરિષદની ચૂંટણી સાથે સંકળાયેલ કેસ હતો. આ કોર્ટ સમક્ષ મર્યાદિત પ્રશ્ન એ હતો કે શું હાઈકોર્ટ ચૂંટણી પિટિશનમાં મતદાર યાદીમાં અમુક નામોના સમાવેશની કાયદેસરતાની તપાસ કરી શકે છે? અમારું માનવું છે કે ઉક્ત ચુકાદો તે જેટલા જવાબો આપે છે તેના કરતાં વધુ પ્રશ્નો ખુલ્લા છોડી દે છે. ચુકાદાની સાચી હોવા અંગે એક કરતા વધુ કારણોસર યોગ્ય કેસમાં વધુ નજીકથી ચકાસણી કરવાની જરૂર છે. તેમાંનું એક એ છે કે ઉક્ત ચુકાદામાં પૂછપરછ અનુરૂપે ૩૨૬ ની તપાસ સાથે શરૂ થઈ હતી જે વિધાન પરિષદની ચૂંટણીઓને લાગુ પડતી નથી. અનુરૂપે ૩૨૬ નું લખાણ સ્પષ્ટ છે કે તે માત્ર લોકસભા અને વિધાનસભાઓના સંબંધમાં પુખ્ત મતાધિકાર સાથે જ સંબંધ ધરાવે છે. અમારા મતે કોર્ટ સમક્ષના વિવાદના સંદર્ભમાં બિનજરૂરી હોવા ઉપરાંત બંધારણની સંબંધિત જોગવાઈઓના વિશ્લેષણ વિના (ઉક્ત ચુકાદાના ફકરા ૨૦ માંથી અગાઉ કાઢવામાં આવેલ) નિવેદન કરવામાં આવ્યું છે અને તે પીયુસીએલના કેસના પછીના ચુકાદા સાથે વધુ સંઘર્ષમાં છે.

૨૬. ડો. કે. કૃષ્ણમૂર્તિ અને અન્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય, (૨૦૧૦) ૭ એસ.સી.સી. ૨૦૨ ફરાર ૭૭ માં, આ કોર્ટની બંધારણીય બેંચ માટે બોલતા, મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ બાલક્રિષ્ણનએ નોંધ્યું કે: "..... ભારતીય કાયદામાં તે એક સુસ્થાપિત સિદ્ધાંત છે કે, મત આપવાનો અને ચૂંટણી લડવાનો અધિકાર મૂળભૂત અધિકારોનો દરજ્જો ધરાવતો નથી. તેના બદલે, તેઓ કાનૂની અધિકારોના સ્વરૂપમાં છે ". આપું તારણ નોંધવા માટે મોહન લાલ ત્રિપાઠી વિ. ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ, રાયબરેલી અને અન્ય, (૧૯૯૨) ૪ એસ.સી.સી. ૮૦ ના આ કોર્ટના અગાઉના ચુકાદા (બે ન્યાયમૂર્તિઓની બેંચ દ્વારા નક્કી કરાયેલ) માં કરવામાં આવેલા અમુક અવલોકનો પર આધાર રાખવામાં આવ્યો હતો.

૨૭. કે કૃષ્ણમૂર્તિ કેસમાં આ કોર્ટ સમક્ષનો પડકાર અનુચ્છેદ ૨૪૩ડી(૬) અને અનુચ્છેદ ૨૪૩ટી(૬) ની કાયદેસરતા અંગે હતો જે પછાત વર્ગો વગેરેની તરફેણમાં બેઠકો અનામત રાખવા સક્ષમ બનાવે છે.¹⁶ ઉપરોક્ત માટેનો પડકાર જોગવાઈઓ એ છે કે તેઓ "સમાનતા, લોકશાહી અને બંધુત્વ જેવા સિદ્ધાંતોનું ઉદ્ધંધન કરે છે, જે મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંતનો ભાગ છે".¹⁷

16 પેરા ૧૨. જો કે, અરજદારોએ અનુચ્છેદ ૨૪૩-ઓ (243-O) અને ૨૪૩-ટી (243-T) હેઠળ વિચારાયેલી અનામત નીતિના અન્ય પાસાઓ સામે સખત વાંધો ઉઠાવ્યો હતો. શરૂઆતમાં, તેઓએ મહિલાઓની તરફેણમાં બેઠકોની અનામતનો વિરોધ કર્યો હતો, જે ગ્રામીણ સ્થાનિક સંસ્થાઓના સંદર્ભમાં અનુચ્છેદ ૨૪૩-ઓ(૨) અને (૩) દ્વારા, અને શહેરી સ્થાનિક સંસ્થાઓના સંદર્ભમાં અનુચ્છેદ ૨૪૩-ટી(૨) અને (૩) દ્વારા સક્ષમ કરવામાં આવી છે. જો કે, આ કોર્ટ સમક્ષની દલીલો દરમિયાન આ પડકાર પડતો મૂકવામાં આવ્યો હતો અને અરજદારની દલીલોનો મુખ્ય ભાર નીચેના બે પાસાઓ તરફ નિર્દેશિત હતો: • પહેલું, અનુચ્છેદ ૨૪૩-ઓ(૬) અને અનુચ્છેદ ૨૪૩-ટી(૬) સામે વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો કારણ કે તેઓ આ લાભાર્થીઓને કેવી રીતે ઓળખવા અને અનામતના પ્રમાણ અંગેના કોઈપણ માર્ગદર્શન વિના પછાત વર્ગોની તરફેણમાં બેઠકો અને અધ્યક્ષ પદોની અનામતને સક્ષમ બનાવે છે. • બીજું, એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે અનુચ્છેદ ૨૪૩-ઓ(૪) અને ૨૪૩-ટી(૪) હેઠળ વિચારવામાં આવેલી રીતે અધ્યક્ષ પદોની અનામત ગેરબંધારણીય છે, ભલે આ અનામતો રોટેશનના આધારે લાગુ કરવામાં આવે અને લાભાર્થીઓ અનુસૂચિત જાતિ (SCs), અનુસૂચિત જનજાતિ (STs) અને મહિલાઓ હોય કે ન હોય. ચૂંટાયેલી સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં અધ્યક્ષ પદો અનામત રાખવાના સિદ્ધાંત સામે જ વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો. 17 કે. કૃષ્ણમૂર્તિ કેસનો પેરા ૧૩ જુઓ

૨૮. કમનસીબે કે. ફૃષ્ટમૂર્તિ કેસનો નિર્ણય કરતી વખતે આ કોર્ટ દ્વારા પીયુસીએલ (PUCL) કેસના નિર્ણયની નોંધ લેવામાં આવી ન હતી. વધુમાં "જેમાં રાજકીય સહભાગિતાના અધિકારોને વૈધાનિક અધિકારો તરીકે દર્શાવવામાં આવ્યા છે તે પૂર્વઉદાહરણો પર પુનર્વિચાર કરવા" ની ચોક્કસ વિનંતી પર કોઈ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું ન હતું ¹⁸. તેમના ન્યાયમૂર્તિઓ એ નોંધવામાં પણ નિષ્ફળ રહ્યા કે મોહનલાલ કેસમાં, બંધારણના ૭૪મા સુધારા પહેલા નગરપાલિકા સંસ્થાઓની ચૂંટણીઓ અંગેના ચૂંટણી અધિકારોની પ્રકૃતિ વિશે કરવામાં આવેલા અવલોકનો સંપૂર્ણપણે લાગુ પડતા નથી અને ૭૪મા સુધારા દ્વારા સુધારવામાં આવેલા બંધારણની જોગવાઈઓની તપાસ કર્યા વિના કરવામાં આવ્યા છે.

૨૯. તેઓએ મોહનલાલ કેસના અવલોકન ¹⁹ પર આધાર રાખ્યો હતો, જે

18 પેરા ૭૯. અરજદારોએ અમને તે પૂર્વઉદાહરણો પર પુનર્વિચાર કરવા કહ્યું છે જેમાં રાજકીય સહભાગિતાના અધિકારોને વૈધાનિક અધિકારો તરીકે દર્શાવવામાં આવ્યા છે. એવી દલીલ કરવામાં આવી છે કે બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ સરકારી કાર્યવાહીમાં જરૂરી વ્યાજબીપણું, નિષ્પક્ષતા અને ભેદભાવ ન રાખવાના ધોરણને ધ્યાનમાં રાખીને, સ્થાનિક સ્વરાજ્યમાં અનામતના પરિણામે આ અધિકારો પર મૂકવામાં આવેલા નિયંત્રણોને અમાન્ય કરવાનો કેસ બને છે. અમે આ દલીલ સાથે સંમત નથી.. પેરા ૮૦. આ કેસમાં, અમે હકારાત્મક કાર્યવાહીના પગલાં સાથે કામ કરી રહ્યા છીએ અને તેથી ન્યાયિક સમીક્ષાનો ઉપયોગ કરવા માટે પ્રમાણસરતાની કસોટી એ વધુ યોગ્ય ધોરણ છે. તે નકારી શકાય નહીં કે અનુસૂચિત જાતિ, અનુસૂચિત જનજાતિ અને મહિલાઓના ઉમેદવારોની તરફેણમાં અધ્યક્ષ પદોની અનામત બિનઅનામત શ્રેણીના વ્યક્તિઓના રાજકીય સહભાગિતાના અધિકારોને અમુક હદ સુધી પ્રતિબંધિત કરે છે. જો કે, અમને લાગે છે કે સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓમાં તેમના પર્યાપ્ત પ્રતિનિધિત્વની સાથે સાથે સશક્તિકરણની ખાતરી કરીને નબળા વર્ગોના હિતોનું રક્ષણ કરવાના કાયદેસર સરકારી ઉદ્દેશ્યને ધ્યાનમાં રાખીને વ્યાજબી વર્ગીકરણની કસોટી પૂરી થાય છે. પ્રતિવાદીઓની રજૂઆતોમાં આ સ્થિતિ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવામાં આવી છે, જેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે "સત્તાની અસમાનતાઓ માટે જરૂરી છે કે અધ્યક્ષ વંચિત સમુદાયના હોવા જોઈએ જેથી બહુમતીના કારણોસર આવી પંચાયતોના એજન્ડાને હાઈજેક કરવામાં ન આવે". (બિહાર રાજ્ય વતી રજૂઆતોમાંથી ટાંકવામાં આવેલ, પૃષ્ઠ ૪૯.)

19 પેરા ૨. લોકશાહી એ એક ખ્યાલ છે, એક રાજકીય ફિલસૂફી છે, સાંસ્કૃતિક રીતે અદ્યતન અને રાજકીય રીતે પરિપક્વ ઘણા રાષ્ટ્રો દ્વારા પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે ચૂંટાયેલા લોકોના પ્રતિનિધિઓ દ્વારા શાસનનો આશરો લઈને આચરવામાં આવતો એક આદર્શ છે. પરંતુ શાસન કરવા માટે પ્રતિનિધિઓને ચૂંટવા એ 'મૂળભૂત અધિકાર' નથી કે 'કોમન લો હેઠળનો અધિકાર' નથી પરંતુ કાયદાઓ દ્વારા બનાવવામાં આવેલ વિશેષ અધિકાર છે, અથવા 'રાજકીય અધિકાર' કે 'વિશેષાધિકાર' છે અને 'કુદરતી', 'સંપૂર્ણ' કે 'નિહિત અધિકાર' નથી. 'સામાન્ય કાયદા અને ઇક્વિટીથી પરિચિત ખ્યાલો જ્યાં સુધી કાયદામાં સમાવિષ્ટ ન થાય ત્યાં સુધી

અમારા મતે, ખૂબ જ વ્યાપક છે અને કાયદાના કોઈપણ યોગ્ય વિશ્લેષણ વિના કરવામાં આવ્યા છે. મોહનલાલ કેસમાં આ કોર્ટ સમક્ષનો સીમિત મુદ્દો રાયબરેલી મ્યુનિસિપલ બોર્ડના પ્રમુખ કે જેઓ નગરપાલિકાના મતદારો દ્વારા સીધા ચૂંટાયા હતા, તેમની સામે લાવવામાં આવેલા 'અવિશ્વાસ પ્રસ્તાવ' ની કાયદેસરતાનો હતો. યુ.પી. મ્યુનિસિપાલિટીઝ એક્ટમાં કાઉન્સિલરો દ્વારા લાવવામાં આવેલા અવિશ્વાસ પ્રસ્તાવની પ્રક્રિયા દ્વારા આ રીતે ચૂંટાયેલા પ્રમુખને દૂર કરવાની જોગવાઈ હતી, જેઓ પોતે નગરપાલિકાના પ્રાદેશિક વિભાગોના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ છે. ચૂંટણીમાં મતદાન કરવાનો કે ચૂંટણી લડવાનો અધિકાર એ બંધારણીય અધિકાર છે કે વૈધાનિક અધિકાર છે તે પ્રશ્ન મુદ્દામાં ન હતો. મોહનલાલ કેસ યુ.પી. મ્યુનિસિપાલિટીઝ એક્ટ, ૧૯૧૬ ની ૧૯૯૦ ના અધિનિયમ ૧૯ દ્વારા સુધારેલી જોગવાઈઓ, એટલે કે બંધારણના ૭૪મા સુધારા ²⁰ પહેલાની જોગવાઈઓ સાથે સંબંધિત હતો. તેથી, મોહનલાલ કેસમાં ચુકાદા ²¹ ની તારીખ સુધીમાં નગરપાલિકાની ચૂંટણીમાં મતદાન કરવાનો અને ચૂંટણી લડવાનો અધિકાર નિશ્ચિતપણે વૈધાનિક અધિકાર હતો.

૩૦. ફરીથી કૃષ્ણમૂર્તિ વિરુદ્ધ શિવકુમાર અને અન્ય, (૨૦૧૫) ૩ એસ.સી.સી. ૪૬૭ માં, આ કોર્ટે અવલોકન કર્યું કે ચૂંટણી લડવાનો અધિકાર એક સીધો અને સાદો વૈધાનિક અધિકાર છે ²².

૩૧. અમારો એવો મત છે કે ઉપર દર્શાવેલ અવલોકનો પીયુસીએલ

ચૂંટણી કાયદા માટે અજાણ્યા જ રહેવા જોઈએ.' ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિને દૂર કરવાનો અધિકાર પણ કાયદામાંથી જ ઉદ્ભવવો જોઈએ કારણ કે 'બંધારણીય પ્રતિબંધની ગેરહાજરીમાં અધિકારીઓને પાછા બોલાવવા માટે કાયદો ઘડવો એ વિધાનસભાની સત્તાની અંદર છે'. તેનું અસ્તિત્વ અથવા માન્યતા નીતિની બાબત તરીકે નહીં પરંતુ અધિનિયમની જોગવાઈ પર નક્કી કરી શકાય છે.

20 ૧.૬.૧૯૯૩ થી અમલમાં આવતા નગરપાલિકાઓ સાથે વ્યવહાર કરતા બંધારણનો ભાગ IX-A ૨જૂ કર્યો

21 અલાહાબાદ હાઈકોર્ટનો ચુકાદો ૧૯.૨.૧૯૯૧ ની તારીખનો છે અને આ કોર્ટમાં અપીલનો નિર્ણય ૧૫.૫.૧૯૯૨ ના રોજ લેવામાં આવ્યો છે.

22 પેરા ૬૦. "તેનો સંદર્ભ આપવાનો હેતુ એ યાદ અપાવવાનો છે કે ચૂંટણીમાં લડવાનો અધિકાર એક સીધો અને સાદો વૈધાનિક અધિકાર છે..."

(PUCL) કેસ અને ડીએમડીકે (DMDK) કેસમાં આ કોર્ટના નિર્ણયો સાથે વિરોધાભાસમાં છે, જે બંધારણની યોજનાની વિસ્તૃત ચર્ચા પછી આપવામાં આવ્યા હતા. અમારો સ્પષ્ટ મત છે કે બંધારણ હેઠળ વિચારવામાં આવેલી વિવિધ ચૂંટણીઓમાં 'મત આપવાનો અધિકાર' અને આવી ચૂંટણીઓમાં 'ચૂંટણી લડવાનો અધિકાર' વચ્ચેના તફાવતને બંધારણ માન્યતા આપે છે. કાયદાઓ દ્વારા માન્ય અથવા બનાવવામાં આવેલા અન્ય વિવિધ ચૂંટણી અધિકારો છે અને ધ રિપ્રેઝન્ટેશન ઓફ ધ પીપલ એક્ટ, ૧૯૫૧ તેને માન્યતા આપે છે ²³.

મત આપવાનો અધિકાર

૩૨. ૭૩મા અને ૭૪મા સુધારા પહેલા, બંધારણમાં અનુક્રમે અનુચ્છેદ ૫૪ અને ૬૬ હેઠળ રાષ્ટ્રપતિ અને ઉપરાષ્ટ્રપતિના પદો માટે ચૂંટણી યોજવાનું વિચારવામાં આવ્યું હતું. તેમાં સંસદના બે ગૃહો એટલે કે રાજ્યસભા અને લોકસભાની ચૂંટણીની પણ કલ્પના કરવામાં આવી હતી. રાજ્યસભાના સભ્યોના એક નાના ભાગને રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા નામાંકિત કરવામાં આવે છે જ્યારે અન્ય સભ્યો ચૂંટાય છે ²⁴. લોકસભાના કિસ્સામાં, ઍંગ્લો ઇન્ડિયન સમુદાયના બે કરતા વધુ ન હોય તેવા સભ્યોના નામાંકન માટેની જોગવાઈ કરતા અનુચ્છેદ

23 કલમ ૧૨૩(૨). અયોગ્ય પ્રભાવ, એટલે કે, ઉમેદવાર અથવા તેના એજન્ટ દ્વારા, અથવા ઉમેદવાર અથવા તેના ચૂંટણી એજન્ટની સંમતિથી અન્ય કોઈપણ વ્યક્તિ દ્વારા કોઈપણ ચૂંટણી અધિકારના મુક્ત ઉપયોગમાં પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષ દખલગીરી અથવા દખલ કરવાનો પ્રયાસ:

24 અનુચ્છેદ ૮૦. રાજ્યોની પરિષદની રચના.-(૧) રાજ્યોની પરિષદમાં (એ) ખંડ (૩) ની જોગવાઈઓ અનુસાર રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા નામાંકિત કરવાના બાર સભ્યો હશે; અને (બી) રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોના બસ્સો અને આડત્રીસ કરતાં વધુ ન હોય તેવા પ્રતિનિધિઓ હશે. (૨) રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોના પ્રતિનિધિઓ દ્વારા ભરવામાં આવનાર રાજ્યોની પરિષદમાં બેઠકોની ફાળવણી ચોથી અનુસૂચિમાં સમાવિષ્ટ તે વતીની જોગવાઈઓ અનુસાર રહેશે. (૩) ખંડ (૧) ના ઉપખંડ (એ) હેઠળ રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા નામાંકિત કરવામાં આવનાર સભ્યોમાં નીચે મુજબની બાબતોના સંદર્ભમાં વિશેષ જ્ઞાન અથવા વ્યવહારુ અનુભવ ધરાવતા વ્યક્તિઓ હશે, એટલે કે: સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, કલા અને સમાજ સેવા. (૪) રાજ્યોની પરિષદમાં દરેક રાજ્યના પ્રતિનિધિઓને રાજ્યની વિધાનસભાના ચૂંટાયેલા સભ્યો દ્વારા સિંગલ ટ્રાન્સફરેબલ વોટ દ્વારા પ્રમાણસર પ્રતિનિધિત્વની સિસ્ટમ અનુસાર ચૂંટવામાં આવશે. (૫) રાજ્યોની પરિષદમાં કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોના પ્રતિનિધિઓની પસંદગી એવી રીતે કરવામાં આવશે જે સંસદ કાયદા દ્વારા નિર્ધારિત કરે.

૩૩૧ માં સમાવિષ્ટ શરતોને આધીન અન્ય તમામ સભ્યોએ ચૂંટાવું જરૂરી છે. વિધાન પરિષદના કિસ્સામાં, જે રાજ્યોમાં તેઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે ત્યાં, પરિષદના સભ્યોના એક ભાગને અનુચ્છેદ ૧૭૧ (૨)(ઈ) હેઠળ રાજ્યપાલ દ્વારા નામાંકિત કરવાના હોય છે અને બાકીના સભ્યો અનુચ્છેદ ૧૭૧ (૩) (એ), (બી), (સી), (ડી) હેઠળ નિર્દિષ્ટ વિવિધ મતવિસ્તારોમાંથી ચૂંટાવાના હોય છે. ઍંગ્લો ઇન્ડિયન સમુદાયની તરફેણમાં અનુચ્છેદ ૩૩૩ માં સમાવિષ્ટ નામાંકન માટેની જોગવાઈઓને આધીન વિધાનસભાઓમાં માત્ર ચૂંટાયેલા સભ્યો જ રહેશે.

૩૩. લોકસભા અથવા વિધાનસભાની ચૂંટણીમાં દરેક નાગરિકના મત આપવાના અધિકારને બંધારણ દ્વારા અથવા તેના હેઠળ નિર્ધારિત મર્યાદાઓ (લાયકાત અને ગેરલાયકાતો) ને આધીન અનુચ્છેદ ૩૨૫ અને ૩૨૬ હેઠળ માન્યતા આપવામાં આવી છે. બીજી બાજુ, રાજ્યસભા અથવા રાજ્યની વિધાન પરિષદની ચૂંટણીમાં મત આપવાનો અધિકાર અનુક્રમે અનુચ્છેદ ૮૦(જ) અને (પ) અને અનુચ્છેદ ૧૭૧ (૩)(એ), (બી), (સી), (ડી) ^{૨૫} હેઠળ નિર્દિષ્ટ ઇલેક્ટોરલ કોલેજના સભ્યો સુધી જ સીમિત છે. રાજ્યસભાની ચૂંટણીના કિસ્સામાં, ઇલેક્ટોરલ કોલેજ વિવિધ રાજ્યોની વિધાનસભાઓના ચૂંટાયેલા

૨૫ અનુચ્છેદ ૧૭૧ (૩) રાજ્યની વિધાન પરિષદના સભ્યોની કુલ સંખ્યામાંથી: (એ) બને તેટલા નજીક, એક તૃતીયાંશ સભ્યો નગરપાલિકાઓ, જિલ્લા બોર્ડ અને રાજ્યમાં આવી અન્ય સ્થાનિક સત્તામંડળોના સભ્યોના બનેલા મતદારો દ્વારા ચૂંટાશે, જે સંસદ કાયદા દ્વારા સ્પષ્ટ કરે; (બી) બને તેટલા નજીક, એક બારમાંશ સભ્યો રાજ્યમાં રહેતા એવા વ્યક્તિઓના બનેલા મતદારો દ્વારા ચૂંટાશે જેઓ ભારતના પ્રદેશમાંની કોઈપણ યુનિવર્સિટીના ઓછામાં ઓછા ત્રણ વર્ષથી સ્નાતક હોય અથવા ઓછામાં ઓછા ત્રણ વર્ષથી એવી લાયકાત ધરાવતા હોય જે સંસદ દ્વારા બનાવેલા કોઈપણ કાયદા દ્વારા અથવા તેના હેઠળ આવી કોઈપણ યુનિવર્સિટીના સ્નાતકની સમકક્ષ તરીકે નિર્ધારિત કરવામાં આવી હોય; (સી) બને તેટલા નજીક, એક બારમાંશ સભ્યો એવા વ્યક્તિઓના બનેલા મતદારો દ્વારા ચૂંટાશે જેઓ માધ્યમિક શાળાના ધોરણ કરતા નીચા ન હોય તેવી રાજ્યની શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં ઓછામાં ઓછા ત્રણ વર્ષથી શિક્ષણ કાર્યમાં રોકાયેલા હોય, જે સંસદ દ્વારા બનાવેલા કોઈપણ કાયદા દ્વારા અથવા તેના હેઠળ નિર્ધારિત કરી શકાય; (ડી) બને તેટલા નજીક, એક તૃતીયાંશ સભ્યો રાજ્યની વિધાનસભાના સભ્યો દ્વારા તેવા વ્યક્તિઓમાંથી ચૂંટાશે જેઓ વિધાનસભાના સભ્યો નથી; (ઈ) બાકીના સભ્યો ખંડ (પ) ની જોગવાઈઓ અનુસાર રાજ્યપાલ દ્વારા નામાંકિત કરવામાં આવશે.

સભ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોના પ્રતિનિધિઓ સુધી મર્યાદિત છે ²⁶. વિધાન પરિષદના કિસ્સામાં, ઇલેક્ટોરલ કોલેજ ચાર ભાગોમાં વહેંચાયેલ છે જેમાં; (૧) અનુચ્છેદ ૧૭૧ (૩)(એ) હેઠળ નિર્દિષ્ટ વિવિધ સ્થાનિક સંસ્થાઓના સભ્યો; (૨) અનુચ્છેદ ૧૭૧ (૩)(બી) હેઠળ નિર્દિષ્ટ ચોક્કસ લાયકાત ધરાવતા સ્નાતકો; (૩) અનુચ્છેદ ૧૭૧ (૩)(સી) હેઠળ વર્ણવેલ અમુક લાયકાત ધરાવતી સંસ્થાઓમાં શિક્ષણના વ્યવસાયમાં રોકાયેલા વ્યક્તિઓ; અને (૪) સંબંધિત રાજ્યની વિધાનસભાના સભ્યોનો સમાવેશ થાય છે. રસપ્રદ વાત એ છે કે, ઉપરોક્ત કોઈપણ શ્રેણી હેઠળ આવતા મતદારો દ્વારા ચૂંટાવાની વ્યક્તિઓ તે શ્રેણીની હોવી જરૂરી નથી, બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, તે શ્રેણીમાં મતદાર હોવું જરૂરી નથી²⁷.

26 જી. નારાયણસ્વામી વિ. જી. પન્નેરસેલ્વમ અને અન્ય [(૧૯૭૨) ૩ એસ.સી.સી. ૭૧૭] પેરા ૧૪. અપીલ હેઠળના ચુકાદામાં જેમના મંતવ્યો ટાંકવામાં આવ્યા છે, તે બંધારણના ઘડવૈયાઓ અથવા તેમના સલાહકારોના અભિપ્રાયો ગમે તે હોય, બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૭૧ નું વાંચન કરવા પર, એવું કહેવું શક્ય નથી કે ભારતના નવ રાજ્યોમાં સ્થાપિત સેકન્ડ ચેમ્બર (વિધાન પરિષદ) નો હેતુ "કાર્યાત્મક" અથવા "વ્યાવસાયિક" પ્રતિનિધિત્વ તરીકે ઓળખાતા સિદ્ધાંતને સામેલ કરવાનો હતો કે જેની હિમાયત ગિલ્ડ-સોશિયલિસ્ટ અને સિન્ડિકાલિસ્ટ સ્કૂલ ઓફ પોલિટિકલ થોટ દ્વારા કરવામાં આવી છે. અપીલ હેઠળના ચુકાદામાં જ ઉપર ટાંકવામાં આવેલા કેટલાક અવલોકનો, ત્યાં પહોંચેલા તારણો સાથે વિરોધાભાસી છે. આપણે આપણી બંધારણીય જોગવાઈઓ પરથી એટલું જ અનુમાન લગાવી શકીએ છીએ કે વિશિષ્ટ પ્રકારનું જ્ઞાન અને અનુભવ ધરાવતી વ્યક્તિઓને વિધાન પરિષદો માટે પણ તેમના વિશેષ પ્રતિનિધિઓ ચૂંટવા માટે સક્ષમ બનાવીને વધારાનું પ્રતિનિધિત્વ અથવા મહત્વ આપવામાં આવ્યું હતું. આવા પ્રતિનિધિત્વનો ખ્યાલ તેની સાથે, આવશ્યક પરિણામ તરીકે, તે આગળની ધારણા ધરાવતો નથી કે પ્રતિનિધિ પાસે પણ તે જેનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે તેમની જ લાયકાતો હોવી જોઈએ.

27 જી. નારાયણસ્વામી વિ. જી. પન્નેરસેલ્વમ અને અન્ય [(૧૯૭૨) ૩ એસ.સી.સી. ૭૧૭] પેરા ૧૪. અપીલ હેઠળના ચુકાદામાં જેમના મંતવ્યો ટાંકવામાં આવ્યા છે, તે બંધારણના ઘડવૈયાઓ અથવા તેમના સલાહકારોના અભિપ્રાયો ગમે તે હોય, બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૭૧ નું વાંચન કરવા પર, એવું કહેવું શક્ય નથી કે ભારતના નવ રાજ્યોમાં સ્થાપિત સેકન્ડ ચેમ્બર (વિધાન પરિષદ) નો હેતુ "કાર્યાત્મક" અથવા "વ્યાવસાયિક" પ્રતિનિધિત્વ તરીકે ઓળખાતા સિદ્ધાંતને સામેલ કરવાનો હતો કે જેની હિમાયત ગિલ્ડ-સોશિયલિસ્ટ અને સિન્ડિકાલિસ્ટ સ્કૂલ ઓફ પોલિટિકલ થોટ દ્વારા કરવામાં આવી છે. અપીલ હેઠળના ચુકાદામાં જ ઉપર ટાંકવામાં આવેલા કેટલાક અવલોકનો, ત્યાં પહોંચેલા તારણો સાથે વિરોધાભાસી છે. આપણે આપણી બંધારણીય જોગવાઈઓ પરથી એટલું જ અનુમાન લગાવી શકીએ છીએ કે વિશિષ્ટ પ્રકારનું જ્ઞાન અને અનુભવ ધરાવતી વ્યક્તિઓને વિધાન પરિષદો માટે પણ તેમના વિશેષ પ્રતિનિધિઓ ચૂંટવા માટે સક્ષમ બનાવીને વધારાનું પ્રતિનિધિત્વ અથવા મહત્વ આપવામાં આવ્યું હતું. આવા પ્રતિનિધિત્વનો ખ્યાલ તેની સાથે, આવશ્યક પરિણામ તરીકે, તે આગળની ધારણા ધરાવતો નથી કે પ્રતિનિધિ પાસે પણ તે જેનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે તેમની જ લાયકાતો

૩૪. રાષ્ટ્રપતિના કાર્યાલયની ચૂંટણી માટેની ઇલેક્ટોરલ કોલેજમાં સંસદના બંને ગૃહોના ચૂંટાયેલા સભ્યો અને રાજ્યોની વિધાનસભાઓના ચૂંટાયેલા સભ્યોનો સમાવેશ થાય છે જ્યારે ઉપરાષ્ટ્રપતિના સંબંધમાં ઇલેક્ટોરલ કોલેજ માત્ર સંસદના બંને ગૃહોના સભ્યો પૂરતી સીમિત છે.

ચૂંટણી લડવાનો અધિકાર

૩૫. બંધારણ ઉપરોક્ત દર્શાવેલ કોઈપણ કાર્યાલયો અથવા સંસ્થાઓની ચૂંટણી લડવા માટે કેટલીક મૂળભૂત લઘુત્તમ લાયકાતો અને ગેરલાયકાતો નિર્દિષ્ટ કરે છે. જ્યાં સુધી રાષ્ટ્રપતિ અને ઉપરાષ્ટ્રપતિના કાર્યાલયની ચૂંટણીનો સંબંધ છે, ત્યાં સુધી તે અનુક્રમે અનુચ્છેદ ૫૮ અને ૬૬ હેઠળ સમાવિષ્ટ છે. જ્યાં સુધી સંસદ અને રાજ્ય વિધાનસભાઓનો સંબંધ છે, ત્યાં સુધી આવી લાયકાતો અનુક્રમે અનુચ્છેદ ૮૪ અને ૧૭૩ હેઠળ, અને ગેરલાયકાતો અનુચ્છેદ ૧૦૨ અને ૧૮૧ હેઠળ નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવી છે. બંધારણ સંસદને વધુ લાયકાતો અને ગેરલાયકાતો નિર્દિષ્ટ કરતા કાયદાઓ ઘડવા માટે પણ અધિકૃત કરે છે.

૩૬. રસપ્રદ વાત એ છે કે, જ્યાં સુધી રાષ્ટ્રપતિ અને ઉપરાષ્ટ્રપતિના કાર્યાલયોની ચૂંટણીઓનો સંબંધ છે, બંધારણ સ્પષ્ટપણે સંસદ અથવા રાજ્યની વિધાનસભાઓને આ બંનેમાંથી કોઈપણ કાર્યાલય માટે ચૂંટણી લડવા માટે કોઈ વધુ લાયકાતો અથવા ગેરલાયકાતો નિર્દિષ્ટ કરવા માટે અધિકૃત કરતું નથી. તે માત્ર બે શરતો નિર્દિષ્ટ કરે છે જે વ્યક્તિને તે કાર્યાલયો માટે ચૂંટણી લડવા માટે લાયક બનાવે છે, તે છે – દેશની નાગરિકતા અને ઓછામાં ઓછી ૩૫ વર્ષની ઉંમર. અનુચ્છેદ ૫૮(૧)(સી) અને ૬૬(૩)(સી) હેઠળ, એવું વધુ નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે જે વ્યક્તિ અન્યથા ઉપરોક્ત દર્શાવેલ બેમાંથી કોઈપણ કાર્યાલય માટે ચૂંટણી લડવા માટે પાત્ર હતી તે જ્યાં સુધી અનુક્રમે લોકસભા

હોવી જોઈએ.

અથવા રાજ્યસભાના સભ્ય તરીકે ચૂંટણી માટે લાયક ન હોય ત્યાં સુધી પાત્ર રહેશે નહીં.

૩૭. આ વિવિધ અનુચ્છેદોની યોજનાની તપાસ દર્શાવે છે કે દરેક વ્યક્તિ જે અનુચ્છેદ ૩૨૬ હેઠળ સમાવિષ્ટ ઘોષણાના આધારે મતદાર બનવા માટે હકદાર છે તે ઉપરોક્ત સંદર્ભિત કોઈપણ ચૂંટણીઓમાં આપમેળે ચૂંટણી લડવા માટે હકદાર નથી. ઉપરોક્ત દર્શાવેલ દરેક સંસ્થાઓની ચૂંટણી લડવાના મતદારના અધિકાર પર અમુક વધારાના નિયંત્રણો લાદવામાં આવ્યા છે. આ વિવિધ જોગવાઈઓ, ગર્ભિત રીતે આ વિવિધ બંધારણીય કાર્યાલયો અને સંસ્થાઓની ચૂંટણી લડવાનો બંધારણીય અધિકાર બનાવે છે. આવો નિષ્કર્ષ અનિવાર્ય છે કારણ કે અસ્તિત્વમાં ન હોય તેવા બંધારણીય અધિકાર પર બંધારણીય મર્યાદાઓ નિર્દિષ્ટ કરવાની કોઈ જરૂર રહેશે નહીં.

૩૮. અનુચ્છેદ ૮૪ અને ૧૭૩ અનુક્રમે સંસદ અને રાજ્ય વિધાનસભાઓના સભ્યપદ માટે લાયકાતો નિર્દિષ્ટ કરવાનો હેતુ ધરાવે છે. અનુચ્છેદ ૧૦૨ અને ૧૮૧ અનુક્રમે ઉપરોક્ત દર્શાવેલ બે સંસ્થાઓના સભ્યપદ માટે ગેરલાયકાતો સાથે કામ કરવાનો હેતુ ધરાવે છે. ચારેય અનુચ્છેદો સંસદને, જેવો કિસ્સો હોય તે પ્રમાણે, સંસદ અને રાજ્ય વિધાનસભાઓના સભ્યપદના સંદર્ભમાં વધુ લાયકાતો અને ગેરલાયકાતો નિર્દિષ્ટ કરવા માટે અધિકૃત કરે છે.

૩૯. આ ચાર અનુચ્છેદોના સંદર્ભમાં લાયકાત અને ગેરલાયકાતની અભિવ્યક્તિઓ વચ્ચેનો ભેદ થોડો રસપ્રદ છે. આ ચાર અનુચ્છેદોમાંના કોઈપણમાં અથવા બંધારણના અન્ય કોઈપણ ભાગમાં એવો કોઈ સ્પષ્ટ સંકેત નથી કે તે બે અભિવ્યક્તિઓ વચ્ચે કાનૂની ભેદ શું છે. સામાન્ય બોલચાલમાં, એવું સમજવામાં આવે છે કે લાયકાત અથવા ગેરલાયકાત એ બાબતોની ચોક્કસ સ્થિતિનું અસ્તિત્વ અથવા ગેરહાજરી છે, જે કોઈ ચોક્કસ ઉદ્દેશ્યની સિદ્ધિને શક્ય અથવા અશક્ય બનાવે છે. જો કે લાયકાતો અને ગેરલાયકાતો નિર્દિષ્ટ

કરવાનો હેતુ ધરાવતા અનુચ્છેદોના બે સેટ છે, આ અનુચ્છેદોના સેટમાં ન તો કોઈ તાર્કિક પેટર્ન છે ન તો કોઈ અન્ય સંકેત છે જે બે અભિવ્યક્તિઓ વચ્ચેના કાનૂની તફાવતને પારખવા સક્ષમ બનાવે છે. અમે આવા નિષ્કર્ષ પર પહોંચીએ છીએ કારણ કે સંસદ અને રાજ્ય વિધાનસભાઓ બંનેના સભ્યપદ માટે અનુચ્છેદ ૮૪ અને ૧૭૩ હેઠળ ભારતની નાગરિકતા સ્પષ્ટપણે પૂર્વ શરત બનાવવામાં આવી છે. અનુચ્છેદ ૧૦૨ અને ૧૯૧ હેઠળ ઉપરોક્ત દર્શાવેલ કોઈપણ સંસ્થાઓના સભ્યપદ માટે નાગરિકતાનો અભાવ પણ સ્પષ્ટપણે ગેરલાયકાત હોવાનું નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. અનુચ્છેદ ૮૪ અને ૧૭૩ હેઠળની જોગવાઈને ધ્યાનમાં રાખીને – સંસદ અથવા રાજ્ય વિધાનસભામાંથી કોઈપણની ચૂંટણી લડવા માટે નાગરિકતા એ આવશ્યક લાયકાતોમાંની એક છે, અમને અનુચ્છેદ ૧૦૨ અને ૧૯૧ હેઠળ ફરીથી એવું નિર્દિષ્ટ કરવાનું કોઈ કારણ દેખાતું નથી કે નાગરિકતાનો અભાવ વ્યક્તિને તે સંસ્થાઓની ચૂંટણીઓ લડવા માટે ગેરલાયક ઠેરવે છે અને ન તો બંને પક્ષે હાજર રહેલા વિદ્વાન વકીલ દ્વારા અમારા ધ્યાન પર એવું કશું લાવવામાં આવ્યું છે. બંને પક્ષે હાજર રહેલા વિદ્વાન વકીલ પણ સર્વસંમતિથી સમાન અભિપ્રાય ધરાવે છે. તેથી, અમારો અભિપ્રાય છે કે લાયકાતો અને ગેરલાયકાતો વચ્ચેનો ભેદ સંપૂર્ણપણે શાબ્દિક છે²⁸.

૪૦. તેથી, અમે એવા આધાર પર આગળ વધીએ છીએ કે, ઉપર જણાવેલ નિયંત્રણોને આધીન, દરેક નાગરિકને સંસદ અથવા રાજ્ય વિધાનસભાઓને ચૂંટવાનો અને તેમાં ચૂંટાવાનો બંધારણીય અધિકાર છે.

28 મનોજ નરુલા વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા, (૨૦૧૪) ૯ એસ.સી.સી. ૧ પેરા ૧૧૦. બંધારણનો અનુચ્છેદ ૮૪ સંસદના સભ્યપદ માટેની લાયકાત નકારાત્મક રીતે પ્રદાન કરે છે. આ અનુચ્છેદ તદ્દન સરળ છે અને નીચે મુજબ વંચાય છે: "૮૪. સંસદના સભ્યપદ માટે લાયકાત-કોઈપણ વ્યક્તિ સંસદમાં બેઠક ભરવા માટે ચૂંટાવા લાયક રહેશે નહીં સિવાય કે તે- (એ) ભારતનો નાગરિક હોય, અને ચૂંટણી પંચ દ્વારા તે વતી અધિકૃત કોઈ વ્યક્તિ સમક્ષ ત્રીજી અનુસૂચિમાં હેતુ માટે નક્કી કરેલા ફોર્મ મુજબ શપથ અથવા સમર્થન આપે અને તેના પર સહી કરે; (બી) જો બેઠક રાજ્યસભાની હોય તો, ઓછામાં ઓછી ત્રીસ વર્ષની ઉંમરનો હોય, અને જો બેઠક લોકસભાની હોય તો, ઓછામાં ઓછી પચીસ વર્ષની ઉંમરનો હોય; અને (સી) સંસદ દ્વારા બનાવેલા કોઈપણ કાયદા દ્વારા અથવા તેના હેઠળ તે વતી નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવી અન્ય લાયકાતો ધરાવતો હોય."

૪૧. જ્યાં સુધી રાજ્યસભા અને વિધાન પરિષદોનો સંબંધ છે, ત્યાં સુધી આવા અધિકારો બંધારણ દ્વારા અથવા તેના હેઠળ લાદવામાં આવેલા તુલનાત્મક રીતે મોટા નિયંત્રણોને આધીન છે. લોકસભા અથવા વિધાનસભાની ચૂંટણીમાં મતદાન કરવાનો અધિકાર માત્ર અનુચ્છેદ ૩૨૬ માં ઉલ્લેખિત નિયંત્રણોને આધીન હોઈ શકે છે. એ ચાદ રાખવું જોઈએ કે અનુચ્છેદ ૩૨૬ હેઠળ મતદાન કરવાના અધિકારને નિયંત્રિત કરવાની સત્તાનો ઉપયોગ 'યોગ્ય વિધાનસભા' દ્વારા કરી શકાય છે. બે સંસ્થાઓમાંથી કોઈપણમાં બેઠક માટે ચૂંટણી લડવાનો અધિકાર અમુક બંધારણીય નિયંત્રણોને આધીન છે અને સંસદ દ્વારા બનાવેલા કાયદા દ્વારા જ તેને વધુ નિયંત્રિત કરી શકાય છે.

૪૨. આગળનો પ્રશ્ન એ છે – શું પંચાયતોની ચૂંટણીઓના સંદર્ભમાં આવા બંધારણીય અધિકારો અસ્તિત્વમાં છે? બંધારણના ભાગ IX ની યોજના, જે હેતુ²⁹ માટે બંધારણમાં સુધારા દ્વારા ભાગ IX દાખલ કરવામાં આવ્યો છે તેને ધ્યાનમાં લેતાં, અમને અલગ દૃષ્ટિકોણ લેવાનું કોઈ કારણ દેખાતું નથી.

૪૩. બીજી બાજુ, આ કોર્ટે જાહેદ અને અન્ય વિ. સ્ટેટ ઓફ હરિયાણા અને અન્ય, (૨૦૦૩) ૮ એસ.સી.સી. ૩૬૯ માં, હેરવેલ કે "ચૂંટણી લડવાનો અધિકાર ન તો મૂળભૂત અધિકાર છે ન તો સામાન્ય કાયદાકીય અધિકાર છે. તે કાયદા દ્વારા પ્રદાન કરવામાં આવેલ અધિકાર છે. વધુમાં વધુ, બંધારણમાં ભાગ IX ઉમેરવામાં આવ્યો હોવાના દૃષ્ટિકોણથી, પંચાયતમાં કોઈ કાર્યાલય માટે

29 ભાનુમતી અને અન્ય વિ. સ્ટેટ ઓફ યુ.પી., (૨૦૧૦) ૧૨ એસ.સી.સી. ૧ પેરા ૩૩. સદર સુધારા હેઠળ રચાયેલી પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓનો હેતુ એવા ફેરફારો શરૂ કરવાનો છે કે જેથી ગ્રામીણ સામંતવાદી અલ્પજનતંત્ર ગામની બાબતોમાં તેમનું વર્ચસ્વ ગુમાવે અને અવાજવિહીન જનતા, જેઓ નોંધપાત્ર રીતે આકારવિહીન રહી છે, તેઓ તેમની વધતી જતી શક્તિને ઓળખી શકે. દુર્ભાગ્યે, બંધારણીય સુધારા દ્વારા આ ફેરફારોની અસર ભારતીય રાજકારણના અર્ધ-સામંતવાદી માળખામાં સંપૂર્ણ રીતે સાકાર થઈ શકી નથી કે જેમાં વ્યક્તિગત અપૂર્ણતા અને સર્વજ્ઞતાની પૌરાણિક કથા સાથેના અસમાન સંઘર્ષમાં હજુ પણ તર્કનો અવાજ ડૂબી ગયો છે. બંધારણીય ફિલસૂફીના ઉચ્ચ આદર્શો હોવા છતાં, આપણી શાસન વ્યવસ્થામાં તર્કસંગતતા હજુ પણ રાજકીય પ્રદર્શનવાદ, બૌદ્ધિક ડરપોકતા અને ક્ષુદ્ર હેરફેરને આધીન છે. બંધારણનો બોત્તેરમો સુધારો આ દુષણોને દૂર કરવા માટે સંબોધિત છે.

ચૂંટણી લડવાના અધિકારને બંધારણીય અધિકાર કહી શકાય ... ".

૪૪. આપણે પંચાયતોની ચૂંટણીઓના સંદર્ભમાં બે અધિકારો, એટલે કે મતદાન કરવાનો અધિકાર (ચૂંટવાનો) અને ચૂંટણી લડવાનો અધિકાર (ચૂંટાવાનો) ના રૂપરેખાની તપાસ કરવાની જરૂર છે. બંધારણના ભાગ IX માં અનુચ્છેદ ૩૨૬ ની તુલનામાં કોઈ સ્પષ્ટ જોગવાઈ નથી અને ન તો તેમાં અનુચ્છેદ ૮૪ અને અનુચ્છેદ ૧૭૩ ની તુલનામાં કોઈ સ્પષ્ટ જોગવાઈઓ છે. અનુચ્છેદ ૩૨૬ નું લખાણ પંચાયતોના સંદર્ભમાં ચૂંટણી અધિકારોને આવરી લેતું નથી. તેથી, પ્રશ્નો ઉભા થાય છે:

(૧) શું બિન-નાગરિક મતદાર બની શકે છે અથવા પંચાયતો માટે ચૂંટણી લડી અને ચૂંટાઈ શકે છે?

(૨) કોઈ સ્પષ્ટ જોગવાઈની ગેરહાજરીમાં, લઘુત્તમ વય મર્યાદા શું છે કે જેના દ્વારા વ્યક્તિ મતદાર બનવા અથવા પંચાયત માટે ચૂંટાવાનો બંધારણીય અધિકાર મેળવવા માટે હકદાર બને છે?

પંચાયતોમાં ચૂંટાયા?

(૩) શું આવા અધિકારોનો ઉપયોગ કરવા માટે બંધારણીય રીતે નિર્ધારિત કોઈ લાયકાત અથવા ગેરલાયકાત છે?

પ્રશ્ન નં. (૧) અને (૨) આ કેસના તથ્યો પર ઉદ્ભવતા નથી. તેથી, અમે આ પ્રશ્નોની તપાસ કરવાથી દૂર રહીએ છીએ.

૪૫. અનુચ્છેદ ૩૨૬ ના વિરોધાભાસમાં, બંધારણમાં એવી કોઈ જોગવાઈ નથી કે જે નિર્ધારિત કરે છે કે પંચાયતોની ચૂંટણીઓમાં મતદાર બનવા માટે વ્યક્તિએ કાં તો (૧) ભારતનો નાગરિક હોવો જોઈએ અથવા (૨) કોઈ ન્યૂનતમ વયનો હોવો જોઈએ. તે જ રીતે, પંચાયતોની ચૂંટણી લડવાના

અધિકારના સંદર્ભમાં, ભાગ ૯ ઉમેદવાર માટે જરૂરી લાયકાત અંગે મૌન છે. બંધારણ માત્ર પંચાયતોના સભ્યપદ માટેની ગેરલાયકાત નિર્ધારિત કરે છે:

"૨૪૩એફ. સભ્યપદ માટેની ગેરલાયકાતો.- (૧) કોઈ વ્યક્તિ પંચાયતના સભ્ય તરીકે ચૂંટાવા અને સભ્ય બનવા માટે ગેરલાયક ઠરશે-

(એ) જો તે સંબંધિત રાજ્યના વિધાનમંડળની ચૂંટણીના હેતુઓ માટે તે સમયે અમલમાં રહેલા કોઈપણ કાયદા દ્વારા અથવા તે હેઠળ ગેરલાયક ઠરેલ હોય: પરંતુ કોઈ પણ વ્યક્તિ પચીસ વર્ષથી ઓછી ઉંમરની હોવાના કારણોસર ગેરલાયક ઠરશે નહીં, જો તેણે એકવીસ વર્ષની ઉંમર પૂર્ણ કરી હોય;

(બી) જો તે રાજ્યના વિધાનમંડળ દ્વારા ઘડવામાં આવેલા કોઈપણ કાયદા દ્વારા અથવા તે હેઠળ ગેરલાયક ઠરેલ હોય.

(૨) જો કોઈ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે પંચાયતનો સભ્ય ખંડ (૧) માં દર્શાવેલ કોઈપણ ગેરલાયકાતને આધિન થયો છે કે કેમ, તો પ્રશ્નને આવા સત્તામંડળના નિર્ણય માટે અને રાજ્યનું વિધાનમંડળ, કાયદા દ્વારા, પૂરી પાડે તે રીતે મોકલવામાં આવશે."

૪૬. ઉપર મુજબ, એવું જણાય છે કે જે કોઈ પણ વ્યક્તિ સંબંધિત રાજ્યના વિધાનમંડળની ચૂંટણીના હેતુઓ માટે તે સમયે અમલમાં રહેલા કોઈપણ કાયદા દ્વારા અથવા તે હેઠળ ગેરલાયક ઠરેલ હોય છે તે પંચાયતના સભ્ય બનવા માટે પણ ગેરલાયક છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, વિધાનમંડળના સભ્યપદ માટે સંબંધિત લાયકાતો અને ગેરલાયકાતો સમાન રીતે પંચાયતોના સભ્યપદના સંદર્ભમાં લાગુ કરવામાં આવે છે. જોકે આવી લાયકાતો અને ગેરલાયકાતો રાજ્યના વિધાનમંડળના સભ્યપદના સંદર્ભમાં સંસદ દ્વારા જ નિર્ધારિત કરી શકાય છે, અનુચ્છેદ ૨૪૩એફ સંબંધિત રાજ્ય વિધાનમંડળને પણ પંચાયતના સભ્ય બનવા માટેની ગેરલાયકાતો નિર્ધારિત કરવાની સત્તા

આપે છે.

૪૭. ભારત દેશના બંધારણના ભાગ ૯ ના પ્રવેશ પછી પંચાયતની ચૂંટણીમાં મત આપવાનો અધિકાર અને ચૂંટણી લડવાનો અધિકાર બંને બંધારણીય અધિકારો છે. બંને અધિકારોને યોગ્ય વિધાનમંડળ દ્વારા સીધા જ નિયંત્રિત/મર્યાદિત કરી શકાય છે. રાજ્યના વિધાનમંડળના સભ્યપદ માટે ગેરલાયકાત નિર્ધારિત કરીને સંસદ પરોક્ષ રીતે માત્ર ચૂંટણી લડવાના અધિકારને જ મર્યાદિત કરી શકે છે.

૪૮. કાયદાનો એ સ્થાપિત સિદ્ધાંત છે કે કોઈપણ અધિકારનું નિયંત્રણ પછી ભલે તેવો અધિકાર સામાન્ય કાયદા, પ્રથાગત કાયદા કે બંધારણમાંથી ઉદ્ભવતો હોય, તે માત્ર યોગ્ય વિધાનમંડળ દ્વારા બનાવવામાં આવેલા કાયદા દ્વારા જ કરી શકાય છે. આપણા બંધારણની યોજના હેઠળ, વિધાનમંડળની યોગ્યતા સંસદ અને રાજ્ય વિધાનમંડળો વચ્ચેની કાયદાકીય સત્તાઓના વિતરણને ધ્યાનમાં રાખીને, જે અધિકારોને મર્યાદિત કરવા માંગતા હોય અથવા જે સંબંધિત છે તેના આધારે અને તે અધિકારનો સામનો કરવા માટે વિધાનમંડળની યોગ્યતાના આધારે નક્કી કરવામાં આવે છે. આપણા બંધારણ હેઠળ કાયદાનો એ પણ સ્થાપિત સિદ્ધાંત છે કે કોઈપણ વિધાનમંડળ દ્વારા બનાવવામાં આવેલો દરેક કાયદો બંધારણની જોગવાઈઓ સાથે સુસંગત હોવો જોઈએ.

૪૯. બંધારણીય યોજનાની ઉપરોક્ત પૃષ્ઠભૂમિમાં આ રિટ પિટિશનમાં ઉઠાવવામાં આવેલા પ્રશ્નોની તપાસ કરવી જરૂરી છે.

૫૦. સદર અધિનિયમની કલમ ૧૭૩(૧)^{૩૦}નિર્ધારિત કરે છે કે દરેક

૩૦ કલમ ૧૭૩. મત આપવા અને ચૂંટાવા માટે લાયક વ્યક્તિઓ. – (૧) દરેક વ્યક્તિ કે જેનું નામ મતદારોની યાદીમાં છે, સિવાય કે આ અધિનિયમ અથવા તે સમયે અમલમાં રહેલા કોઈપણ અન્ય કાયદા હેઠળ ગેરલાયક હોય, તે યાદી જે મતદાર વિભાગની હોય તે મતદાર વિભાગના સભ્યની ચૂંટણીમાં મત આપવા માટે લાયક રહેશે.

વ્યક્તિ કે જેનું નામ "મતદારોની યાદી" માં છે તે જ્યાં સુધી તે અન્યથા ગેરલાયક ન હોય ત્યાં સુધી, "તે યાદી જે મતદાર વિભાગની હોય તે મતદાર વિભાગના સભ્યની ચૂંટણીમાં મત આપવા" માટે લાયક રહેશે. મતદારો તરીકે અને "મતદારોની યાદી" માં નોંધણી કરાવવા માટે લાયક વ્યક્તિઓનો સામનો કલમો ૧૬૫ અને ૧૬૬ હેઠળ કરવામાં આવે છે, જેની વિગતો હાલના હેતુ માટે જરૂરી નથી. કલમ ૧૭૩(૨)^{૩૧}હેઠળ, દરેક વ્યક્તિ કે જેનું નામ મતદારોની યાદીમાં છે, આ વધારાની શરતને આધીન છે કે તેણે ૨૧ વર્ષની ઉંમર પ્રાપ્ત કરી છે, તે કોઈપણ પંચાયતની ચૂંટણી લડવા માટે લાયક છે સિવાય કે આવી વ્યક્તિ કાયદા દ્વારા નિર્ધારિત ગેરલાયકાતનો ભોગ બની હોય.

૫૧. સદર અધિનિયમની કલમ ૧૭૫ નિર્ધારિત કરે છે કે "કોઈપણ વ્યક્તિ ગ્રામ પંચાયતના સરપંચ^{૩૨}અથવા પંચ^{૩૩}અથવા પંચાયત સમિતિ અથવા જિલ્લા પરિષદના સભ્ય રહેશે નહીં અથવા ચાલુ રહેશે નહીં", જો તે કલમ ૧૭૫ ના કોઈપણ ખંડની મર્યાદામાં આવે છે. કલમ ૧૭૫ આ પ્રમાણે છે:

"કલમ ૧૭૫. ગેરલાયકાતો.-(૧) કોઈપણ વ્યક્તિ ગ્રામ પંચાયતના સરપંચ અથવા પંચ અથવા પંચાયત સમિતિ અથવા જિલ્લા પરિષદના સભ્ય રહેશે નહીં અથવા તે મુજબ ચાલુ રહેશે નહીં જે-

(એ) તેને, આ અધિનિયમની શરૂઆત પહેલાં અથવા પછી, દોષિત ઠરાવવામાં આવ્યો હોય-

૩૧ કલમ ૧૭૩(૨). દરેક વ્યક્તિ જેણે એકવીસ વર્ષની ઉંમર પ્રાપ્ત કરી છે અને જેનું નામ મતદારોની યાદીમાં છે, સિવાય કે આ અધિનિયમ અથવા તે સમયે અમલમાં રહેલા કોઈપણ અન્ય કાયદા હેઠળ ગેરલાયક હોય, કોઈપણ મતદાર વિભાગમાંથી ચૂંટાવા માટે ગેરલાયક રહેશે.

૩૨ કલમ ૨(ivi) "સરપંચ" નો અર્થ થાય છે આ અધિનિયમ હેઠળ ચૂંટાયેલા ગ્રામ પંચાયતના સરપંચ.

૩૩ કલમ ૨(xii) "પંચ" નો અર્થ થાય છે આ અધિનિયમ હેઠળ ચૂંટાયેલા ગ્રામ પંચાયતના સભ્ય.

(૧) ધ પ્રોટેક્શન ઓફ સિવિલ રાઈટ્સ એક્ટ, ૧૯૫૫ (૧૯૫૫ નો અધિનિયમ ૨૨) હેઠળના ગુના માટે, સિવાય કે પાંચ વર્ષનો સમયગાળો, અથવા સરકાર કોઈ ચોક્કસ કિસ્સામાં પરવાનગી આપે તેવો ઓછો સમયગાળો, તેની દોષિત ઠરાવ્યા પછી પસાર થયો ન હોય; અથવા

(૨) અન્ય કોઈ ગુના માટે અને તેને છ મહિનાથી ઓછી ન હોય તેવી કેદની સજા ફટકારવામાં આવી હોય, સિવાય કે પાંચ વર્ષનો સમયગાળો, અથવા સરકાર કોઈ ચોક્કસ કિસ્સામાં પરવાનગી આપે તેવો ઓછો સમયગાળો, તેની મુક્તિ પછી પસાર થયો ન હોય; અથવા

(એએ) દોષિત ઠરાવવામાં આવ્યો ન હોય, પરંતુ ફોજદારી કેસમાં એવા ગુના માટે આરોપો ઘડવામાં આવ્યા હોય, જેમાં દસ વર્ષથી ઓછી ન હોય તેવી કેદની સજા થઈ શકે છે;

(બી) સક્ષમ કોર્ટ દ્વારા અસ્વસ્થ મગજની હોવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું હોય; અથવા

(સી) નાદાર જાહેર કરવામાં આવ્યો હોય અને તેને મુક્તિ મળી ન હોય; અથવા

(ડી) તેને ગ્રામ પંચાયત, પંચાયત સમિતિ અથવા જિલ્લા પરિષદમાં તેના દ્વારા ધારણ કરેલ કોઈપણ હોદ્દા પરથી આ અધિનિયમની કોઈપણ જોગવાઈ હેઠળ અથવા પંજાબ ગ્રામ પંચાયત એક્ટ, ૧૯૫૨ અને પંજાબ પંચાયત સમિતિ એક્ટ, ૧૯૬૧ હેઠળ આ અધિનિયમની શરૂઆત પહેલાં ગ્રામ પંચાયત, પંચાયત સમિતિ અથવા જિલ્લા પરિષદમાંથી દૂર કરવામાં આવ્યો હોય, અને તેને દૂર કર્યાની તારીખથી પાંચ વર્ષનો સમયગાળો પસાર થયો ન હોય, સિવાય કે તેને સત્તાવાર ગેઝેટમાં સૂચિત સરકારના આદેશ દ્વારા, હોદ્દા પરથી દૂર કરવાને કારણે ઉદ્ભવતી ગેરલાયકાતોમાંથી મુક્તિ મળી હોય; અથવા

(ઈ) આ અધિનિયમની કોઈપણ જોગવાઈ હેઠળ હોદ્દો ધારણ કરવા માટે ગેરલાયક ઠેરવવામાં આવ્યો હોય અને તે સમયગાળો કે જેના માટે તેને તે રીતે ગેરલાયક ઠેરવવામાં આવ્યો હતો તે પસાર થયો ન હોય; અથવા

(એફ) કોઈપણ ગ્રામ પંચાયત, પંચાયત સમિતિ અથવા જિલ્લા પરિષદમાં પગારદાર અથવા નફાકારક હોદ્દો ધરાવતો હોય; અથવા

(જી) પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે, પોતાના દ્વારા અથવા તેના ભાગીદાર દ્વારા ગ્રામ પંચાયત, પંચાયત સમિતિ અથવા જિલ્લા પરિષદના આદેશ દ્વારા કરવામાં આવેલા કોઈપણ કાર્યમાં કોઈ હિસ્સો અથવા હિત ધરાવતો હોય;

(એચ) પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે, પોતાના દ્વારા અથવા તેના ભાગીદાર દ્વારા કોઈપણ અધિકારી અથવા સેવક અથવા કોઈપણ ગ્રામ પંચાયતમાંથી અગાઉથી લીધેલ અથવા ઉછીના લીધેલ નાણાંના કોઈપણ વ્યવહારમાં હિસ્સો અથવા હિત ધરાવતો હોય; અથવા

(આઈ) ગ્રામ પંચાયત, પંચાયત સમિતિ અથવા જિલ્લા પરિષદને અથવા તેના તાબાની કોઈપણ ગ્રામ પંચાયત, પંચાયત સમિતિ અથવા જિલ્લા પરિષદને બાકી રહેલી કોઈપણ પ્રકારની બાકી રકમ ચૂકવવામાં નિષ્ફળ જાય અથવા આ અધિનિયમના પ્રકરણો અને જોગવાઈઓ અનુસાર તેની પાસેથી વસૂલ કરી શકાય તેવી કોઈપણ રકમ ચૂકવવામાં નિષ્ફળ જાય, આ સંદર્ભમાં બનાવેલ નિયમો અનુસાર વિશેષ નોટિસ બજાવવામાં આવ્યાના ત્રણ મહિનાની અંદર;

(જે) સરકારનો સેવક અથવા કોઈપણ સ્થાનિક સત્તામંડળનો સેવક હોય; અથવા

(કે) સ્પેશિયાલિસ્ટ કોઈ વિદેશી રાજ્યની નાગરિકતા પ્રાપ્ત કરી હોય અથવા કોઈ વિદેશી રાજ્ય પ્રત્યે વફાદારી અથવા જોડાણની કોઈપણ સ્વીકૃતિ હેઠળ

હોય; અથવા

(એલ) આ અધિનિયમની કોઈપણ અન્ય જોગવાઈ હેઠળ ગેરલાયક ઠેરવવામાં આવ્યો હોય અને તે સમયગાળો કે જેના માટે તેને તે રીતે ગેરલાયક ઠેરવવામાં આવ્યો હતો તે પસાર થયો ન હોય; અથવા

(એમ) ગ્રામ પંચાયત, પંચાયત સમિતિ અથવા જિલ્લા પરિષદ હેઠળ લીઝ ધરાવતો ભાડૂત અથવા પટેદાર હોય અથવા લીઝના ભાડાની અથવા કોઈપણ ભાડાપટ્ટા હેઠળ બાકી રકમ ધરાવતો હોય

ગ્રામ પંચાયત, પંચાયત સમિતિ અથવા જિલ્લા પરિષદ; અથવા

(એન) ચૂંટણીની તારીખ પહેલાના એક વર્ષના સમયગાળા દરમિયાન, ગ્રામ પંચાયત, પંચાયત સમિતિ અથવા જિલ્લા પરિષદની માલિકીની જમીન અથવા અન્ય સ્થાવર મિલકતના અનધિકૃત કબજામાં હોય અથવા રહી હોય; અથવા

(ઓ) સરપંચ અથવા પંચ અથવા પંચાયત સમિતિ અથવા જિલ્લા પરિષદના સભ્ય હોવાને નાતે નિયમો હેઠળ પરવાનગી આપેલ રકમ કરતાં વધુ રોકડ હાથ પર રાખે છે અને નિર્ધારિત સત્તાધિકારીના સામાન્ય અથવા વિશેષ આદેશ અનુસાર તેના દ્વારા નિર્દિષ્ટ સમયની અંદર વાર્ષિક એકવીસ ટકાના દરે વ્યાજ સહિત સમાન જમા કરાવતા નથી; અથવા

(પી) સરપંચ અથવા પંચ અથવા અધ્યક્ષ, ઉપાધ્યક્ષ અથવા સભ્ય, પ્રમુખ અથવા ઉપપ્રમુખ અથવા પંચાયત સમિતિ અથવા જિલ્લા પરિષદના સભ્ય હોવાને નાતે, ગ્રામ પંચાયત, પંચાયત સમિતિ અથવા જિલ્લા પરિષદના નિર્ધારિત રેકૉર્ડ અને રજીસ્ટર અને અન્ય મિલકત કે જે તેની કસ્ટડીમાં છે અથવા તેમાં નિહિત છે અને નિર્ધારિત સત્તાધિકારીના

સામાન્ય અથવા વિશેષ આદેશ અનુસાર આદેશમાં નિર્દિષ્ટ સમયની અંદર તેને સોંપતા નથી; અથવા

(ક્યુ) x x x

(આર) આ અંગે યોગ્ય અધિકૃતતા વિના ગ્રામ પંચાયત સામેના દાવાને સ્વીકારે છે;

(એસ) ઉમેદવારી નોંધાવતી વખતે ખોટું જાતિ પ્રમાણપત્ર રજૂ કરે છે:

પરંતુ શરત એ છે કે ખંડ (આર) અને (એસ) હેઠળ આવી ગેરલાયકાત છ વર્ષના સમયગાળા માટે રહેશે.

(ટી) કોઈપણ પ્રાથમિક કૃષિ સહકારી મંડળી, જિલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેંક અને જિલ્લા પ્રાથમિક સહકારી કૃષિ ગ્રામીણ વિકાસ બેંકને તેની બાકી કોઈપણ પ્રકારની બાકી રકમ ચૂકવવામાં નિષ્ફળ જાય છે; અથવા

(યુ) વીજળીના બિલોની બાકી રકમ ચૂકવવામાં નિષ્ફળ જાય છે;

(વી) કોઈપણ માન્ય સંસ્થા/બોર્ડમાંથી મેટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષા અથવા તેની સમકક્ષ પરીક્ષા પાસ કરી નથી:

પરંતુ શરત એ છે કે મહિલા ઉમેદવાર અથવા અનુસૂચિત જાતિના ઉમેદવારના કિસ્સામાં, લઘુત્તમ લાયકાત મિડલ પાસ હોવી જોઈએ:

વધુમાં શરત એ છે કે પંચના પદ માટે ચૂંટણી લડી રહેલા અનુસૂચિત જાતિની મહિલા ઉમેદવારના કિસ્સામાં, લઘુત્તમ લાયકાત પાંચમું ધોરણ પાસ હોવી જોઈએ; અથવા

(ડબલ્યુ) તેના રહેઠાણના સ્થળે કાર્યરત શૌચાલય હોવા અંગેનું સ્વ-

ઘોષણાપત્ર રજૂ કરવામાં નિષ્ફળ જાય છે.

સ્પષ્ટીકરણ ૧. –કોઈ વ્યક્તિ માત્ર આવા કારણોસર ગ્રામ પંચાયત, પંચાયત સમિતિ અથવા જિલ્લા પરિષદના સભ્યપદ માટે ખંડ (જી) હેઠળ ગેરલાયક ઠરશે નહીં,–

(એ) કોઈપણ જોઈન્ટ સ્ટોક કંપનીમાં શેર અથવા અમલમાં હોય તેવા કોઈપણ કાયદા હેઠળ નોંધાયેલ કોઈપણ મંડળીમાં શેર અથવા હિત ધરાવે છે કે જેની સાથે કરાર કરવામાં આવશે. અથવા ગ્રામ પંચાયત, પંચાયત સમિતિ અથવા જિલ્લા પરિષદ દ્વારા અથવા વતી નોકરી પર રાખવામાં આવેલ હોય; અથવા

(બી) કોઈપણ અખબારમાં શેર અથવા હિત ધરાવે છે જેમાં ગ્રામ પંચાયત, પંચાયત સમિતિ અથવા જિલ્લા પરિષદની બાબતોને લગતી કોઈપણ જાહેરાત દાખલ કરવામાં આવી શકે છે; અથવા

(સી) ડિબેન્યર ધરાવે છે અથવા ગ્રામ પંચાયત, પંચાયત સમિતિ અથવા જિલ્લા પરિષદ દ્વારા અથવા તેના વતી ઊભી કરવામાં આવેલી કોઈપણ લોનમાં અન્યથા સંબંધિત હોય; અથવા

(ડી) ગ્રામ પંચાયત, પંચાયત સમિતિ અથવા જિલ્લા પરિષદ વતી કાનૂની વ્યવસાયી તરીકે વ્યવસાયિક રીતે રોકાયેલા હોય; અથવા

(ઈ) સ્થાવર મિલકતના કોઈપણ ભાડાપટ્ટામાં કોઈ શેર અથવા હિત ધરાવતા હોય કે જેમાં ભાડાની રકમ ગ્રામ પંચાયત, પંચાયત સમિતિ અથવા જિલ્લા પરિષદ દ્વારા તેના પોતાના કિસ્સામાં અથવા સ્થાવર મિલકતના કોઈપણ વેચાણ અથવા ખરીદીમાં અથવા આવા ભાડાપટ્ટા, વેચાણ અથવા ખરીદી માટેના કોઈપણ કરારમાં મંજૂર કરવામાં આવી

હોય; અથવા

(એફ) ગ્રામ પંચાયત, પંચાયત સમિતિ અથવા જિલ્લા પરિષદને પ્રસંગોપાત વેચાણમાં શેર અથવા હિત ધરાવતા હોય કે જેમાં તે નિયમિતપણે વેપાર કરે છે અથવા ગ્રામ પંચાયત પાસેથી કોઈપણ વસ્તુની ખરીદીમાં, કોઈપણ કિસ્સામાં મૂલ્ય કોઈપણ વર્ષમાં એક હજાર રૂપિયાથી વધુ ન હોય.

સ્પષ્ટીકરણ ૨. – ખંડ (૧) ના હેતુ માટે—

(૧) જો ઉમેદવારોના નામાંકન માટે નિર્ધારિત દિવસ પહેલાં આ પેટા-કલમના ખંડ (આઈ) માં ઉલ્લેખિત બાકી રકમ અથવા રકમ ચૂકવી હોય તો વ્યક્તિને ગેરલાયક માનવામાં આવશે નહીં;

(૨) x x x."

પર. વાદગ્રસ્ત અધિનિયમ દ્વારા ખંડ (એએ), (ટી), (યુ), (વી) અને (ડબલ્યુ) માં ઉલ્લેખિત વધુ પાંચ આકસ્મિકતાઓ ઉમેરવામાં આવી છે જે તે આકસ્મિકતાઓની જાળમાં આવતા વ્યક્તિઓને ચૂંટણી લડવા માટે ગેરલાયક બનાવે છે.

પ૩. શરૂઆતમાં, અમારે એ સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે અરજદારો તરફથી વિદ્વાન વકીલ કે અન્ય વિદ્વાન વકીલ (જેમને તેઓ પક્ષકારો ન હોવા છતાં, બાબતના મહત્વને ધ્યાનમાં રાખીને રજૂઆત કરવાની પરવાનગી આપવામાં આવી હતી) કલમ ૧૭૫ ની પેટા-કલમ (૧)(એએ) ની બંધારણીયતા અંગે કોઈ ચોક્કસ રજૂઆત કરી નથી જે નિર્ધારિત કરે છે કે "(૧) કોઈ પણ વ્યક્તિ હોવી જોઈએ નહીં અથવા તેના તરીકે ચાલુ રહેવું જોઈએ નહીં કે જે ... (એએ) દોષિત ઠરેલ ન હોય, પરંતુ દસ વર્ષથી ઓછા સમયની કેદની સજાને

પાત્ર ગુના માટે ફોજદારી કેસમાં આરોપો ઘડવામાં આવ્યા હોય". આ પડકાર કલમ ૧૭૫(૧) ના ખંડ (ટી), (યુ), (વી) અને (ડબલ્યુ) પૂરતો મર્યાદિત છે.

૫૪. અમે સૌ પ્રથમ મનસ્વીપણાના કારણોસર અનુચ્છેદ ૧૪ ના ઉદ્ધંધનની રજૂઆત સાથે વ્યવહાર કરીએ છીએ.

૫૫. અરજદારોએ દલીલ કરી હતી કે બંધારણની યોજના બંધારણની પ્રસ્તાવનામાં જાહેર કર્યા મુજબ લોકશાહી, પ્રજાસત્તાક સ્વરૂપની સરકારની સ્થાપના કરવાની છે અને કોઈપણ કાયદો જે આવી યોજના સાથે અસંગત છે તે અતાર્કિક છે અને તેથી 'મનસ્વી' છે.

૫૬. બંધારણ લોકશાહી પ્રજાસત્તાકની સ્થાપના કરવા માંગે છે અને તેઓ બંધારણના મૂળભૂત લક્ષણો છે તે પ્રસ્તાવનાના સમર્થનમાં, અરજદારોએ હિસ હોલીનેસ કેશવાનંદ ભારતી શ્રીપદાગલવરુ વિ. સ્ટેટ ઓફ કેરળ અને અન્ય, (૧૯૭૩) ૪ એસ.સી.સી. ૨૨૫ પેરા ૧૧૫૯ અને ઇન્દિરા નહેરુ ગાંધી વિ. રાજ નારાયણ, (૧૯૭૫) સપ્લી એસ.સી.સી. ૧, પેરા ૫૬૩ અને ૫૭૮ પર આધાર રાખ્યો હતો. પ્રસ્તાવના વિશે કોઈ વિવાદ હોઈ શકે નહીં.

૫૭. કોઈ કાયદાને એવા કારણોસર ગેરબંધારણીય જાહેર કરી શકાય છે કે તે મનસ્વી છે અને તેથી અનુચ્છેદ ૧૪ નું ઉદ્ધંધન કરે છે તે પ્રસ્તાવનાના સમર્થનમાં, અરજદારોએ સુબ્રમણ્યમ સ્વામી વિ. ડિરેક્ટર, સેન્ટ્રલ બ્યુરો ઓફ ઇન્વેસ્ટિગેશન અને અન્ય, (૨૦૧૪) ૮ એસ.સી.સી. ૬૮૨, ઇન્ડિયન કાઉન્સિલ ઓફ લીગલ એઈડ વિ. બાર કાઉન્સિલ ઓફ ઇન્ડિયા, (૧૯૯૫) ૧ એસ.સી.સી. ૭૩૨, બી. પ્રભાકર રાવ અને અન્ય વિ. સ્ટેટ ઓફ આંધ્રપ્રદેશ અને અન્ય, ૧૯૮૫ (સપ્લી) એસ.સી.સી. ૪૩૨ અને ડી.એસ. નકારા અને અન્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા, (૧૯૮૩) ૧ એસ.સી.સી. ૩૦૫ માં નોંધાયેલા આ કોર્ટના ચુકાદાઓ અને આર.કે. ગર્ગ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા, (૧૯૮૧) ૪

એસ.સી.સી. ૬૭૫ માં તેમના અસંમત ચુકાદામાં ન્યાયમૂર્તિ એ.સી. ગુપ્તા દ્વારા કરવામાં આવેલા કેટલાક અવલોકનો પર આધાર રાખ્યો હતો.

૫૮. અમારા મતે, ઉપરોક્ત કોઈ પણ કેસ એ પ્રસ્તાવના માટે અધિકારક્ષેત્ર નથી કે કોઈ કાયદાને "મનસ્વી" હોવાના કારણોસર ગેરબંધારણીય જાહેર કરી શકાય છે.

૫૯. સુબ્રમણ્યમ સ્વામી કેસમાં, વિવાદ દિલ્લી સ્પેશિયલ પોલીસ એસ્ટાબ્લિશમેન્ટ એક્ટ, ૧૯૪૬ ની કલમ ૬એ ની બંધારણીયતાની આસપાસ ફરતો હતો, જે વર્ષ ૨૦૦૩ માં સુધારા દ્વારા રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. તે એવું નિર્ધારિત કરે છે કે દિલ્લી સ્પેશિયલ પોલીસ એસ્ટાબ્લિશમેન્ટ કેન્દ્ર સરકારના અમુક વર્ગના કર્મચારીઓ વગેરે દ્વારા આચરવામાં આવ્યા હોવાનો આરોપ ધરાવતા ધ પ્રિવેન્શન ઓફ કરપ્શન એક્ટ, ૧૯૮૮ હેઠળ આવતા કોઈપણ ગુનાની કોઈ 'તપાસ' અથવા 'અન્વેષણ' હાથ ધરશે નહીં. ઉક્ત જોગવાઈને મનસ્વી અને ગેરવાજબી^{૩૪} હોવાના કારણોસર પડકારવામાં આવી હતી અને તેથી

૩૪ પેરા ૩(૩) વિદ્વાન સિનિયર કાઉન્સેલ એવી દલીલ કરે છે કે વિનીત નારાયણ સહિત આ કોર્ટના કેટલાક ચુકાદાઓમાં દર્શાવ્યા મુજબ દેશમાં પ્રવર્તતી પરિસ્થિતિઓ અને ઉચ્ચ સ્થાનો પર ભ્રષ્ટાચારના પ્રકાશમાં ઉચ્ચ-સ્તરના સરકારી કર્મચારીઓને તપાસ કે અન્વેષણથી બચાવવા તે સંપૂર્ણપણે અતાર્કિક અને મનસ્વી છે. સદર અધિનિયમની કલમ ૬-એ સંપૂર્ણપણે મનસ્વી અને ગેરવાજબી છે અને બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ નું ઉલ્લંઘન હોવાને કારણે તેને રદ કરવા પાત્ર છે, એવી વિદ્વાન એમિક્સ ક્યુરીની રજૂઆત છે. (૪). વાદગ્રસ્ત જોગવાઈની બંધારણીય માન્યતાના પડકારના સમર્થનમાં, વિનીત નારાયણ કેસમાં ત્રિ-ન્યાયાધીશ ખંડપીઠના નિર્ણયમાં કરવામાં આવેલા અવલોકનો ઉપરાંત એસ.જી. જયસિંઘાની વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા [(૧૯૬૭) ૨ એસ.સી.આર. ૭૦૩]. શ્રીલેખા વિદ્યાર્થી વિ. સ્ટેટ ઓફ યુ.પી. [(૧૯૯૧) ૧ એસ.સી.સી. ૨૧૨], અજય હસિયા વિ. ખાલિદ મુજબ સેહરાવદી [(૧૯૮૧) ૧ એસ.સી.સી. ૭૨૨] અને મર્ડીયા કેમિકલ્સ લિમિટેડ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા [(૨૦૦૪) ૪ એસ.સી.સી. ૩૧૧] સહિતના વિવિધ નિર્ણયો પર ભાર મૂકવા માટે આધાર રાખવામાં આવ્યો છે કે મનસ્વી સત્તાની ગેરહાજરી એ કાયદાના શાસનની પ્રથમ આવશ્યકતા છે જેના પર આપણી સમગ્ર બંધારણીય વ્યવસ્થા આધારિત છે. મર્ડીયા કેમિકલ્સ કેસમાં ત્રિ-ન્યાયાધીશ ખંડપીઠે ધ સિક્યુરિટાઈઝેશન એન્ડ રિકન્સ્ટ્રક્શન ઓફ ફાયનાન્સિયલ એસેટ્સ એન્ડ એન્ફોર્સમેન્ટ ઓફ સિક્યોરિટી ઇન્ટરેસ્ટ એક્ટ, ૨૦૦૨ ની કલમ ૧૭(૨) ને ગેરવાજબી અને મનસ્વી અને બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ નું ઉલ્લંઘન કરતી ઠેરવી. કલમ ૧૭(૨) અપીલ સ્વીકારી શકાય તે પહેલાં રકમના ૭૫% જમા કરાવવાની શરત પૂરી પાડે છે. આ શરતને ભ્રામક અને દમનકારી માનવામાં આવી છે. માલપે વિશ્વનાથ આચાર્ય વિ. સ્ટેટ ઓફ મહારાષ્ટ્ર [(૧૯૯૮) ૨ એસ.સી.સી. ૧]. ફરીથી ત્રિ-ન્યાયાધીશ ખંડપીઠનો

અનુચ્છેદ ૧૪ નું ઉલ્લંઘન કરે છે. પ્રતિવાદી (ભારત સંઘ) દ્વારા આ રજૂઆતનો વિરોધ એ કારણસર કરવામા આવ્યો હતો કે આંધ્રપ્રદેશ રાજ્ય વિરુદ્ધ મેકડોવેલ એન્ડ કો., (૧૯૯૬) ૩ એસ.સી.સી. ૭૦૯ ના નિર્ણયને ધ્યાનમાં રાખીને આવો પડકાર અસ્વીકાર્ય છે. પરંતુ બંધારણીય બેન્ચે આખરે વાદગ્રસ્ત જોગવાઈને મનસ્વી હોવાના કારણસર નહીં પરંતુ એ કારણસર ગેરબંધારણીય જાહેર કરી કે તે ધ પ્રિવેન્શન ઓફ કરપ્શન એક્ટ હેઠળ ગુનો કરવાના આરોપી અધિકારીઓના અન્યથા સમાન જૂથનું ગેરવાજબી વર્ગીકરણ કરે છે, જ્યારે વર્ગીકરણ અને અધિનિયમના ઉદ્દેશ્ય વચ્ચે કોઈ વાજબી જોડાણ નથી.³⁵

બેન્ચ, હાઈકોર્ટના નિર્ણયને રદ કરતા, જેણે બોમ્બે રેન્જ્સ, હોટેલ એન્ડ લોજિંગ હાઉસ રેન્જ્સ કંટ્રોલ એક્ટ, ૧૯૪૭ ની કલમ ૫(૧૦)(બી), ૧૧(૧) અને ૧૨(૩) ની જોગવાઈઓને માન્ય રાખી હતી, જે સ્ટાન્ડર્ડ ભાડા સંબંધિત પિટિશનમાં હતી, જ્યાં તે જોગવાઈઓની બંધારણીય માન્યતાને તે મનસ્વી, ગેરવાજબી અને પરિણામે બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ થી વિપરીત હોવાના કારણસર પડકારવામાં આવી હતી, તે નિષ્કર્ષ પર આવી છે કે સદર જોગવાઈઓ મનસ્વી અને ગેરવાજબી છે.

૩૫ ફકરો ૬૪ અમારો પણ સ્પષ્ટ મત છે કે પીસી એક્ટ, ૧૯૮૮ હેઠળના ગુનાની તપાસ/તપાસના હેતુ માટે નિર્ણય લેનારા અધિકારીઓ તરીકે વર્ણવેલા કલમ ૬-એ માં નિર્દિષ્ટ અધિકારીઓના અમુક વર્ગ માટે કોઈ ભેદભાવ કરી શકાતો નથી. જાહેર સેવકોના બે જૂથોને અલગ-અલગ રીતે વર્ગીકૃત કરવા માટે કોઈ તર્કસંગત આધાર નથી કે એક જૂથના અધિકારીઓ નિર્ણય લેનારા અધિકારીઓ છે અને અધિકારીઓનો બીજો જૂથ નથી. જો કોઈ જાહેર સેવક પર લાંચરુશ્વત, ગેરકાયદેસર લાંચ કે ગુનાહિત ગેરવર્તણૂકનો આરોપ હોય, તો અમે એ સમજવામાં નિષ્ફળ રહીએ છીએ કે ગુનેગારનો દરજ્જો કેવી રીતે સંબંધિત છે. જ્યાં કોઈ જાહેર સેવક સામે આક્ષેપો હોય જે પીસી એક્ટ. ૧૯૮૮ હેઠળના ગુના સમાન હોય, ત્યાં નિર્ણય લેવાની કુશળતાને લગતું કોઈ પરિબળ સંડોવાયેલ નથી. છતાં, કલમ ૬-એ એક ભેદ પાડે છે. આ જ ખામી છે જે કલમ ૬-એ ને અનુચ્છેદ ૧૪ થી વિપરીત બનાવે છે. તદુપરાંત, વાદગ્રસ્ત કાયદાનું પરિણામ એ છે કે વ્યક્તિઓનો એ જ જૂથ, એટલે કે, ઉચ્ચ કક્ષાના અમલદારો કે જેમની ગેરરીતિઓ અને ગેરકાયદેસરતાઓની તપાસ થવી જોઈએ, તે નક્કી કરશે કે સીબીઆઈએ તેમની સામે તપાસ અથવા તપાસ શરૂ કરવી જોઈએ કે કેમ. રાજકીય અને અમલદારશાહી નિયંત્રણ અને પ્રભાવથી તપાસ એજન્સીની કોઈ ગોપનીયતા અને અલગતા રહેશે નહીં કારણ કે મંજૂરી કેન્દ્ર સરકાર પાસેથી લેવાની રહેશે જેમાં દરેક તબક્કે લીક અને ખુલાસા સામેલ હશે.

ફકરો ૯૯. અમારી અગાઉની ચર્ચાના ધ્યાનમાં, અમે ઠેરવીએ છીએ કે કલમ ૬-એ(૧), જેમાં પીસી એક્ટ, ૧૯૮૮ હેઠળ આચરવામાં આવેલા કોઈપણ કથિત ગુનાની કોઈપણ તપાસ અથવા તપાસ કરવા માટે કેન્દ્ર સરકારની મંજૂરીની જરૂર છે, જ્યાં આવા આક્ષેપ (એ) સંયુક્ત સચિવ અને તેનાથી ઉપરના સ્તરના કેન્દ્ર સરકારના કર્મચારીઓ અને (બી) કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા સ્થાપિત અથવા કોઈપણ કેન્દ્રીય અધિનિયમ, સરકારી કંપનીઓ, સોસાયટીઓ અને સરકારની માલિકીની અથવા નિયંત્રિત સ્થાનિક સત્તામંડળોમાં કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા નિયુક્ત કરવામાં આવેલા અધિકારીઓ સાથે સંબંધિત છે, તે અમાન્ય છે અને બંધારણના અનુચ્છેદ

૬૦. ઇન્ડિયન કાઉન્સિલ ઓફ લીગલ એઈડ એન્ડ એડવાઈઝ અને અન્ય વિરુદ્ધ બાર કાઉન્સિલ ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય, (૧૯૯૫) ૧ એસ.સી.સી. ૭૩૨ પર આવતા, તે એક એવો કેસ હતો જ્યાં ૪૫ વર્ષની ઉંમર પૂર્ણ કરી ચૂકેલા વ્યક્તિઓના નોંધણી પર પ્રતિબંધ મૂકતા બાર કાઉન્સિલ ઓફ ઇન્ડિયા દ્વારા બનાવેલા નિયમની કાયદેસરતા પ્રશ્ન હેઠળ હતી. આ નિયમને બે કારણોસર પડકારવામાં આવ્યો હતો. પ્રથમ, કે આ નિયમ બાર કાઉન્સિલ ઓફ ઇન્ડિયાની સત્તા બહારનો હતો કારણ કે ધ એડવોકેટ્સ એક્ટ ૧૯૬૧ બાર કાઉન્સિલ ઓફ ઇન્ડિયાને નોંધણી માટે મહત્તમ વય મર્યાદા નક્કી કરવાની સત્તા આપતો નથી. બીજું; કે આ નિયમ ભેદભાવપૂર્ણ છે અને ત્રીજું, ૪૫ વર્ષની મહત્તમ વય મર્યાદા નક્કી કરવી તે મનસ્વી છે.

૬૧. ધ એડવોકેટ્સ એક્ટની યોજનાની તપાસ પર, આ કોર્ટ એવા નિષ્કર્ષ પર આવી કે વાદગ્રસ્ત નિયમ બાર કાઉન્સિલ ઓફ ઇન્ડિયાની નિયમ બનાવવાની સત્તાની બહાર હતો અને તેથી, અધિનિયમથી વિપરીત હતો. આ કોર્ટે એમ પણ ઠેરવેલ કે નિયમ "ગેરવાજબી અને મનસ્વી" હતો^{૩૬}.

૧૪ નું ઉદ્દેશન છે. જરૂરી પરિણામ તરીકે, ૨૦૦૩ ના અધિનિયમ ૪૫ ની કલમ ૨૬(સી) માં સમાવિષ્ટ જોગવાઈ તે હદ સુધી અમાન્ય જાહેર કરવામાં આવે છે.

૩૬ ફકરો ૧૩. આગળનો પ્રશ્ન એ છે કે શું આ નિયમ વાજબી છે કે મનસ્વી અને ગેરવાજબી છે? આ નિયમનો તર્ક, અગાઉ જણાવ્યા મુજબ, વિવિધ સરકારી, અર્ધ-સરકારી અને અન્ય સંસ્થાઓમાંથી નિવૃત્ત થનારાઓને બહાર રાખીને વ્યવસાયની ગરિમા અને પવિત્રતા જાળવવાનો છે કારણ કે તેઓ એડવોકેટ તરીકે નોંધાયા પછી તેમના ભૂતકાળના સંપર્કોનો ઉપયોગ કેસો મેળવવા માટે કરે છે અને તેનાથી વ્યવસાયને બદનામ કરે છે અને વ્યવસાયમાં પ્રવેશતા યુવાનોના મનને પણ પ્રદૂષિત કરે છે. આમ આ નિયમનો ઉદ્દેશ્ય સ્પષ્ટપણે ૪૫ વર્ષની ઉંમર પૂર્ણ કર્યા પછી વ્યવસાયમાં પ્રવેશ મેળવવા માંગતા લોકો માટે વ્યવસાયના દરવાજા બંધ કરવાનો છે. પ્રથમ સ્થાને, વ્યવસાયમાં પ્રવેશ્યા પછી ઉદ્દેશિત પ્રકારની અનિચ્છનીય પ્રવૃત્તિમાં સામેલ માજી સરકારી અથવા અર્ધ-સરકારી કર્મચારીઓ અથવા તેના જેવા લોકોના અનુમાનના સમર્થનમાં રેકૉર્ડ પર મૂકવામાં આવેલી કોઈ વિશ્વસનીય આંકડાકીય અથવા અન્ય સામગ્રી નથી. બીજું, આ નિયમ ફક્ત આવા લોકોને જ વ્યવસાયમાં પ્રવેશતા અટકાવતો નથી પરંતુ જેઓએ નોંધણી માંગવાની તારીખે ૪૫ વર્ષની ઉંમર પૂર્ણ કરી લીધી હોય તેમને પણ અટકાવે છે. ત્રીજું, જેઓ યુવાન હતા ત્યારે વકીલ તરીકે નોંધાયેલા હતા અને

૬૨. અમારો એવો મત છે કે કોર્ટ દ્વારા નોંધવામાં આવેલા નિષ્કર્ષને ધ્યાનમાં રાખીને કે આ નિયમ બાર કાઉન્સિલ ઓફ ઇન્ડિયાની સત્તા બહારનો છે, નિયમ ગેરવાજબી અને મનસ્વી હતો કે કેમ તે અંગે વધુ કોઈ તપાસ કરવાની ખરેખર જરૂર ન હતી. તે ઉપરાંત, નિયમ સ્પષ્ટપણે ભેદભાવપૂર્ણ હતો તેવા નોંધાયેલા નિષ્કર્ષને ધ્યાનમાં રાખીને, ૪૫ વર્ષની મહત્તમ વય મર્યાદાની પસંદગી મનસ્વી છે કે કેમ તે અંગેની તપાસ ફરી એકવાર કેસના નિર્ણય માટે જરૂરી નથી. કોઈ પણ સંજોગોમાં, સદર કેસમાં આ કોર્ટ દ્વારા ગૌણ કાયદાના ટુકડાના સંદર્ભમાં કરવામાં આવેલી જાહેરાત, અમારા મતે, એ પ્રસ્તાવ માટે કોઈ સત્તા બની શકે નહીં કે કાયદાને એ કારણસર ગેરબંધારણીય જાહેર કરી શકાય કે કોર્ટના મતે અધિનિયમ મનસ્વી છે.

૬૩. હવે આપણે પ્રભાકર રાવ કેસની તપાસ કરીશું.

આ કેસની હકીકત એવી છે કે આંધ્રપ્રદેશ રાજ્યના કર્મચારીઓની નિવૃત્તિ વય વર્ષ ૧૯૭૯ સુધી ૫૫ હતી. ૧૯૭૯ માં, તેને વધારીને ૫૮ વર્ષ કરવામાં આવી. આંધ્રપ્રદેશ સરકારે ફેબ્રુઆરી, ૧૯૮૩ માં નિવૃત્તિ વય ઘટાડીને ૫૫ વર્ષ કરવાનો નિર્ણય લીધો અને યોગ્ય કાનૂની પગલાં લીધા જે આખરે ૧૯૮૪ ના

બાદમાં કોઈપણ સરકારી અથવા અર્ધ-સરકારી અથવા સમાન સંસ્થામાં કોઈ નોકરી સ્વીકારી હતી અને સનદને સ્થગિત રાખી હતી તેમને ૪૫ વર્ષની ઉંમર પૂર્ણ કર્યા પછી પણ તેમની સનદને પુનર્જીવિત કરવાથી અટકાવવામાં આવતા નથી. એવા ઘણા લોકો હોઈ શકે છે જેમણે શરૂઆતમાં વ્યવસાયમાં પ્રવેશ કર્યો હતો પરંતુ પછીથી નોકરીઓ સ્વીકારી હતી અથવા અન્ય કોઈ લાભદાયક વ્યવસાયમાં પ્રવેશ કર્યો હતો જેઓ ૪૫ વર્ષની વય વટાવી ગયા પછી પણ પછીની તારીખે પ્રેક્ટિસ કરવા પાછા ફરે છે અને વાદગ્રસ્ત નિયમ હેઠળ તેમને પ્રેક્ટિસ કરવાથી અટકાવવામાં આવતા નથી. તેથી, પ્રથમ સ્થાને એવા તર્કના સમર્થનમાં કોઈ ભરોસાપાત્ર સામગ્રી નથી કે જેના પર આ નિયમ આધારિત છે અને બીજું આ નિયમ ભેદભાવપૂર્ણ છે કારણ કે તે ૪૫ વર્ષની ઉંમર વટાવી ચૂકેલા વ્યક્તિઓના એક જૂથને નોંધણીથી દૂર રાખે છે જ્યારે અન્ય જૂથને ૪૫ વર્ષની ઉંમર વટાવી ગયા પછી પણ પ્રેક્ટિસ પુનર્જીવિત કરવા અને ચાલુ રાખવા દે છે. અમારા મતે, તેથી, આ નિયમ સ્પષ્ટપણે ભેદભાવપૂર્ણ છે. ત્રીજું, તે ગેરવાજબી અને મનસ્વી છે કારણ કે ૪૫ વર્ષની વયની પસંદગી અમુક જૂથને ધ્યાનમાં રાખીને કરવામાં આવે છે જ્યારે મોટાભાગના અન્ય વ્યક્તિઓને અવગણવામાં આવે છે જેઓ કોઈપણ સમયે સરકારી અથવા અર્ધ-સરકારી અથવા સમાન સંસ્થાઓની સેવામાં હતા. આમ, અમારા મતે વાદગ્રસ્ત નિયમ બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ માં સમાવિષ્ટ સમાનતાના સિદ્ધાંતનું ઉલ્લંઘન કરે છે.

અધિનિયમ ૨૩ પસાર કરવામાં પરિણમ્યા. સદર અધિનિયમમાં ૧૯૮૪ ના વટહુકમ ૨૪ દ્વારા સુધારો કરવામાં આવ્યો હતો, ફરીથી નિવૃત્તિ વય વધારીને ૫૮ વર્ષ કરવામાં આવી હતી જેના પછી ૧૯૮૫ નો અધિનિયમ ૩ આવ્યો હતો. ઉપરોક્ત વટહુકમ ૨૪/૧૯૮૪ અને અધિનિયમ ૩/૧૯૮૫ દ્વારા બીજી વખત નિવૃત્તિ વય વધારીને ૫૮ કરતા, વધેલી નિવૃત્તિ વયનો લાભ એવા અમુક કર્મચારીઓને આપવામાં આવ્યો હતો જેઓ ૨૦.૦૨.૧૯૮૩ અને ૨૩.૦૮.૧૯૮૪ વચ્ચેના સમયગાળામાં નિવૃત્ત થયા હતા; જ્યારે અન્ય લોકોને આવો લાભ નકારવામાં આવ્યો હતો. પ્રભાકર રાવ અને અન્ય કે જેઓને લાભ નકારવામાં આવ્યો હતો તેમણે કાયદાને પડકાર્યો. ડી.એસ. નકારા કેસ પર આધાર રાખતા આ કોર્ટે તારણ કાઢ્યું કે વાદગ્રસ્ત અધિનિયમ ત્યાં સુધી કે તેણે ઉપર જણાવેલ બે તારીખો વચ્ચેના સમયગાળામાં નિવૃત્ત થયેલા કેટલાક કર્મચારીઓને લાભ નકાર્યો હતો તે અસમર્થનીય હતો અને નીચે મુજબ ઠેરવેલ:-

"નકારાનો સિદ્ધાંત સ્પષ્ટપણે લાગુ પડે છે. સરકારી કર્મચારીઓનું બે વર્ગોમાં વિભાજન, એક તરફ એવા લોકો કે જેમણે ૨૮ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૮૩ ના રોજ ૫૫ વર્ષની ઉંમર પ્રાપ્ત કરી લીધી હતી અને એવા લોકો કે જેમણે ૨૮ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૮૩ અને ૨૩ ઓગસ્ટ, ૧૯૮૪ ની વચ્ચે ૫૫ વર્ષની ઉંમર પ્રાપ્ત કરી હતી, અને બીજી તરફ બાકીના લોકો અને પહેલા વર્ગને નિવૃત્તિની ઉચ્ચ વયનો લાભ નકારવો એ ભૂતકાળમાં અને ભવિષ્યમાં પેન્શન મેળવવા માટે હકદાર સરકારી કર્મચારીઓનું બે વર્ગોમાં વિભાજન જેટલું જ મનસ્વી છે, એટલે કે, જેઓ નિર્દિષ્ટ તારીખ પહેલા નિવૃત્ત થયા હતા અને જેઓ નિર્દિષ્ટ તારીખ પછી નિવૃત્ત થયા હતા અથવા નિવૃત્ત થશે અને માત્ર પછીના વર્ગને નવા પેન્શન નિયમોના લાભો સીમિત કરવા...." (ફકરો ૨૦)

બેન્ચે એવું પણ અવલોકન કર્યું:-

"હવે જો નિવૃત્તિની વયમાં ઘટાડાથી પ્રભાવિત તમામ કર્મચારીઓ એક વર્ગ બનાવે અને નિવૃત્તિની વય ઘટાડવામાં આવે કે તરત જ, એવું સમજાયું કે અન્યાય થયો છે અને એવો નિર્ણય લેવામાં આવ્યો કે જે કરવામાં આવ્યું છે તેને પૂર્વવત કરવા પગલાં લેવા જોઈએ, એવા લોકોના વર્ગને પસંદ કરવાનું કોઈ કારણ નહોતું કે જેઓ સમાન વ્યવહારને પાત્ર હતા અને તેમને માત્ર એટલા માટે એક અલગ જૂથ તરીકે વર્ગીકૃત કરીને લાભકારી વ્યવહારના લાભોમાંથી બાકાત રાખવા કારણ કે પહેલેથી જ નક્કી કરાયેલ ઉપચારાત્મક પગલાં લેવામાં વિલંબ થયો હતો. અમને કોઈ શંકા નથી કે ન્યાયાધીશના મિત્ર અને સલાહકાર, "સામાન્ય માણસ", જો પૂછવામાં આવે તો, અચકાતા વિના જવાબ આપશે કે આવું કોઈ પણ વર્ગીકરણ કરવું સ્પષ્ટપણે અયોગ્ય હશે. કાનૂની જ્ઞાન અને શિક્ષણથી મુક્ત સામાન્ય માણસ પાસેથી અપેક્ષિત સામાન્ય જ્ઞાનનો પ્રતિભાવ, હંમેશા ન્યાયાધીશને નિષ્પક્ષતા, મનસ્વીતા વગેરેના પ્રશ્નો નક્કી કરવામાં મદદ કરે છે. કોઈપણ દૃષ્ટિકોણથી જોવામાં આવે તો, અમારા મતે, સરકારની કાર્યવાહી અને કાયદાની જોગવાઈઓ સ્પષ્ટપણે મનસ્વી અને ભેદભાવપૂર્ણ હતી." (ફકરો ૨૦)

૬૪. અરજદારોએ છેલ્લા વાક્ય પર આધાર રાખ્યો જેમાં જણાવાયું હતું કે "સરકારની કાર્યવાહી અને કાયદાની જોગવાઈઓ સ્પષ્ટપણે મનસ્વી અને ભેદભાવપૂર્ણ હતી" તેમના એ નિવેદનના સમર્થનમાં કે કોઈ અધિનિયમને તે મનસ્વી છે તેવા કારણસર ગેરબંધારણીય જાહેર કરી શકાય.

૬૫. અમારો એવો મત છે કે પ્રભાકર રાવ કેસ અરજદારો દ્વારા આગળ મૂકવામાં આવેલા પ્રસ્તાવ પર કોઈ આધાર નથી. પ્રભાકર રાવ કેસનો ગુણોત્તર એ છે કે આંધ્રપ્રદેશ રાજ્યના કર્મચારીઓ વચ્ચે તેમની નિવૃત્તિની વય પ્રાપ્ત કરવાની તારીખના આધારે ગેરવાજબી વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું હતું.

૬૬. આર.કે. ગર્ગ કેસ^{૩૭}માં ન્યાયમૂર્તિ ગુપ્તા દ્વારા કરવામાં આવેલા અવલોકનો કોઈ શંકા વિના સૂચવે છે કે આ કોર્ટ દ્વારા ઈ.પી. રોયપ્પા વિરુદ્ધ તમિલનાડુ રાજ્ય અને અન્ય^{૩૮}અને મેનકા ગાંધી વિરુદ્ધ ભારત સંઘ અને અન્ય^{૩૯}માં પ્રતિપાદિત સિદ્ધાંત કે મનસ્વીતા "સમાનતાના ખ્યાલ" ની વિરુદ્ધ છે તે કાયદાની બંધારણીયતાની તપાસ કરતી વખતે પણ સુસંગત છે પરંતુ આવા અવલોકનો અસંમત ચુકાદાનો ભાગ છે અને ચુકાદાના રેશિયો કેસિડેન્ડી નથી.

૬૭. વિદ્વાન એટર્ની જનરલ દ્વારા સ્ટેટ ઓફ આંધ્ર પ્રદેશ એન્ડ અધર્સ વિ. મેકડોવેલ એન્ડ કું., (૧૯૯૬) ૩ એસ.સી.સી. ૭૦૯ ના પેરા ૪૩ પર ભારપૂર્વક આધાર રાખવામાં આવ્યો હતો જે કોઈ કાયદો મનસ્વી છે તેવા કારણસર તેને ગેરબંધારણીય જાહેર કરવાના પ્રશ્ન સાથે સંબંધિત હતો.

"૪૩. શ્રી રોહિન્ટન નરીમાને રજૂઆત કરી હતી કે જ્યાં સુધી છૂટછાટ ધરાવતા વર્ગોમાં આવતા મોટી સંખ્યામાં લોકોને આંધ્ર પ્રદેશ રાજ્યમાં કેફી પ્રવાહીઓનું સેવન કરવાની છૂટ છે, ત્યાં સુધી આવા પ્રવાહીઓના ઉત્પાદન અને નિર્માણ પર સંપૂર્ણ પ્રતિબંધ "મનસ્વી" છે અને સુધારા અધિનિયમ માત્ર આ જ કારણસર રદ થવાપાત્ર છે. આ દરખાસ્ત માટેનો આધાર સ્ટેટ ઓફ તામિલનાડુ એન્ડ ઓઆરએસ. વિ. અનંતી અમ્માલ એન્ડ અધર્સ [(૧૯૯૫) ૧ એસ.સી.સી. ૫૧૯] માં આ કોર્ટના ચુકાદામાંથી માંગવામાં આવ્યો છે. જોકે, અમે સદર ચુકાદાના ઠરાવનો સંદર્ભ લઈએ તે પહેલાં, આ સંદર્ભમાં કેટલીક મૂળભૂત દરખાસ્તોને યાદ કરવી યોગ્ય રહેશે. યુનાઈટેડ કિંગડમમાં, સંસદ સર્વોચ્ચ છે. સંસદની સત્તાઓ પર કોઈ મર્યાદાઓ નથી. યુનાઈટેડ કિંગડમની કોઈ કોર્ટ સંસદ દ્વારા બનાવેલા અધિનિયમને કોઈપણ કારણસર રદ કરી શકે નહીં.

૩૭ (૧૯૮૧) ૪ એસ.સી.સી. ૬૭૫

૩૮ (૧૯૭૪) ૪ એસ.સી.સી. ૩

૩૯ (૧૯૭૮) ૧ એસ.સી.સી. ૨૪૮

આનાથી વિપરીત, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકામાં ફેડરલ બંધારણ છે જ્યાં કાયદાઓ બનાવવા માટે કોંગ્રેસ અને રાજ્ય વિધાનસભાઓની સત્તા બે રીતે મર્યાદિત છે, એટલે કે, રાજ્યો અને ફેડરલ સરકાર વચ્ચે કાયદાકીય સત્તાઓનું વિભાજન અને બંધારણમાં સમાવિષ્ટ મૂળભૂત અધિકારો (બિલ ઓફ રાઇટ્સ). ભારતમાં, સ્થિતિ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા જેવી જ છે. સંસદની સત્તા અથવા તે બાબત માટે, રાજ્ય વિધાનસભાઓની સત્તા બે રીતે મર્યાદિત છે. સંસદ અથવા વિધાનસભા દ્વારા બનાવવામાં આવેલ કાયદો કોર્ટો દ્વારા બે કારણોસર અને માત્ર બે જ કારણોસર રદ કરી શકાય છે, એટલે કે, (૧) કાયદાકીય ક્ષમતાનો અભાવ અને (૨) બંધારણના ભાગ-III અથવા અન્ય કોઈ બંધારણીય જોગવાઈમાં બાંધધરી આપેલ કોઈપણ મૂળભૂત અધિકારોનું ઉલ્લંઘન. કોઈ ત્રીજું કારણ નથી. અમે પ્રક્રિયાગત ગેરવાજબીપણું અને તથ્યાત્મક ગેરવાજબીપણું – યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ સુપ્રિમ કોર્ટના ચુકાદાઓથી પ્રેરિત ખ્યાલો વિશેની ચર્ચામાં પ્રવેશવા માંગતા નથી. યુ.એસ.એ. માં પણ, આ ખ્યાલો અને ખાસ કરીને તથ્યાત્મક યોગ્ય પ્રક્રિયાનો ખ્યાલ અનંત વિવાદનો વિષય સાબિત થયો છે, નવીનતમ વિચારસરણી આ કારણ (તથ્યાત્મક યોગ્ય પ્રક્રિયા) ને ગંભીર રીતે ઘટાડવા તરફ વળેલી છે. તથ્યાત્મક યોગ્ય પ્રક્રિયાના કારણ સામેની મુખ્ય ટીકા એ છે કે તે કોર્ટોને કોઈ ચોક્કસ કાયદો ઘડવામાં વિધાનસભાના ડહાપણના આનિદ્રિટર તરીકે સ્થાપિત કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. અમારા માટે એમ કહેવું પૂરતું છે કે તેને ગમે તે નામથી દર્શાવવામાં આવે, અમાન્યકરણનું કારણ ઉપર જણાવેલ બે કારણોના ચાર ખૂણામાં આવવું જોઈએ. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, ધારો કે કોઈ કાયદાને અનુચ્છેદ ૧૪ ના ઉલ્લંઘન તરીકે પડકારવામાં આવે છે, તો તે માત્ર ત્યારે જ રદ થઈ શકે છે જો તે તેમાં સમાવિષ્ટ સમાનતા કલમ/સમાન સંરક્ષણ કલમનું ઉલ્લંઘન કરતો

જાણાય. તેવી જ રીતે, જો કોઈ કાયદાને અનુરુદ્ધ ૧૯(૧) ની કલમો (એ) થી (જી) દ્વારા બાંધધરી આપેલ કોઈપણ મૂળભૂત અધિકારોના ઉલ્લંઘન તરીકે પડકારવામાં આવે છે, તો તે માત્ર ત્યારે જ રદ થઈ શકે છે જો તે અનુરુદ્ધ ૧૯ ની કલમો (૨) થી (૬) માંથી કોઈપણ દ્વારા બચાવેલ ન જાણાય અને એ જ રીતે. કોઈ કાયદાને માત્ર એમ કહીને રદ કરી શકાય નહીં કે તે મનસ્વી⁴⁰ છે અથવા ગેરવાજબી છે. કોઈ અધિનિયમને અમાન્ય ઠેરવતા પહેલાં કોઈને કોઈ બંધારણીય નબળાઈ શોધવી પડે છે. કોઈ કાયદાને એ કારણસર રદ કરી શકાય નહીં કે કોર્ટ તેને ગેરવાજબી માને છે. સંસદ અને વિધાનસભાઓ, જેમાં લોકોના પ્રતિનિધિઓ સામેલ છે, તે લોકોની જરૂરિયાતો અને તેમના માટે શું સારું અને ખરાબ છે તે જાણતા અને તેનાથી વાકેફ હોવાનું માનવામાં આવે છે. કોર્ટ તેમના ડહાપણ પર ચુકાદો આપી શકે નહીં. આ જોડાણમાં, એ ચાદ રાખવું જોઈએ કે વહીવટી કાર્યવાહીના કિસ્સામાં પણ, ન્યાયિક સમીક્ષાનો અવકાશ ત્રણ કારણો પૂરતો મર્યાદિત છે, એટલે કે, (i) ગેરવાજબીપણું, જેને વધુ યોગ્ય રીતે અતાર્કિકતા કહી શકાય, (ii) ગેરકાયદેસરતા અને (iii) પ્રક્રિયાગત અયોગ્યતા [જુઓ કાઉન્સિલ ઓફ સિવિલ સર્વિસિસ યુનિયન વિ. મિનિસ્ટર ફોર સિવિલ સર્વિસિસ (૧૯૮૫ એ.સી. ૩૭૪) જે ચુકાદો આ કોર્ટ દ્વારા પણ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે]. વહીવટી કાયદાના ક્ષેત્રમાં પણ પ્રમાણસરતાના સિદ્ધાંતની લાગુ પડવાની બાબત હજુ પણ એક ચર્ચાસ્પદ મુદ્દો છે. [આર. વિ. સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ફોર હોમ ડિપાર્ટમેન્ટ એક્સપ્રિન્ડ, [૧૯૯૧ એસી ૬૯૬ ના ૭૬૬-૬૭ અને

40 વ્યાપકપણે અને તેના બદલે આડેધડ રીતે ઉપયોગમાં લેવાતી એક અભિવ્યક્તિ - જે મૂળભૂત રીતે અચોક્કસ મહત્વની અભિવ્યક્તિ છે. ભારતમાં આ અભિવ્યક્તિનો વ્યાપક ઉપયોગ, કોઈને ફેન્કફર્ટર, જે. દ્વારા હેટી મે ટિલર વિ. એટલાન્ટિક કોસ્ટ લાઈન રેલરોડ કું., ૮૭ એલ.એડ. ૬૧૦ માં કહેવામાં આવેલી વાત ચાદ અપાવે છે. 'આ વાક્ય જીવનની શરૂઆત એક સાહિત્યિક અભિવ્યક્તિ તરીકે કરે છે; તેની સાર્થકતા તેના આગસુ પુનરાવર્તન તરફ દોરી જાય છે અને પુનરાવર્તન ટૂંક સમયમાં તેને એક કાનૂની સૂત્ર તરીકે સ્થાપિત કરે છે, જેનો આડેધડ રીતે જુદા જુદા અને ક્યારેક વિરોધાભાસી વિચારો વ્યક્ત કરવા માટે ઉપયોગ થાય છે', એમ વિદ્વાન ન્યાયાધીશે કહ્યું.

૭૬૨ પર લોર્ડ્સ લોરી અને એકનરના મંતવ્યો જુઓ]. જ્યારે વહીવટી કાયદાના ક્ષેત્રમાં પણ તેની લાગુ પડવાની બાબત સંપૂર્ણપણે અને અંતિમ રીતે નક્કી થઈ નથી ત્યારે સદર સિદ્ધાંત લાગુ કરીને કોઈ કાયદો રદ કરવામાં આવે તો તે કંઈક વિચિત્ર લાગશે. એ કહેવું એક વાત છે કે મૂળભૂત અધિકાર પર લાદવામાં આવેલ નિયંત્રણ જો પ્રમાણસર ન હોય, અતિશય હોય અથવા ગેરવાજબી હોય તો તેને રદ કરી શકાય છે અને એ કહેવું બીજી વાત છે કે કોર્ટ કોઈ કાયદાને રદ કરી શકે છે જો તે તેને ગેરવાજબી, બિનજરૂરી અથવા બિન-વાજબી માને છે. હવે, અનંતી અમ્માલના ચુકાદા પર આવતાં, અમારો અભિપ્રાય છે કે તે કોઈ અલગ દરખાસ્ત મૂકતો નથી. તે તામિલનાડુ હરિજન વેલ્ફેર સ્કીમ્સ એક્ટ્સ ૧૯૭૮ હેઠળ જમીન સંપાદનને બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪, ૧૯ અને ૩૦૦એ નું ઉદ્ધંધન કરતા કહીને રદ કરતા મદ્રાસ હાઈકોર્ટના ચુકાદા સામેની અપીલ હતી. અધિનિયમની જોગવાઈઓની સમીક્ષા પર, આ કોર્ટે શોધી કાઢ્યું કે તે એક એવી પ્રક્રિયા પ્રદાન કરે છે જે જમીન સંપાદન અધિનિયમ દ્વારા નિર્ધારિત પ્રક્રિયાની સરખામણીમાં જમીનના માલિકો માટે નોંધપાત્ર રીતે અયોગ્ય હતી, કારણ કે અધિનિયમની કલમ ૧૧ માં વળતરની ચૂકવણી હતામાં કરવાની જોગવાઈ હતી જો તે રૂપિયા બે હજારથી વધુ હોય. ઉપર જણાવેલ એક સહિત અધિનિયમની અનેક લાક્ષણિકતાઓની નોંધ લીધા પછી, આ કોર્ટે અવલોકન કર્યું:

"૭. જ્યારે કોઈ કાયદાને અનુચ્છેદ ૧૪ હેઠળ પડકારવામાં આવે છે ત્યારે કોર્ટે એ નક્કી કરવાનું હોય છે કે શું કાયદો એટલો મનસ્વી અથવા ગેરવાજબી છે કે તેને રદ કરવો જ જોઈએ. શ્રેષ્ઠ રીતે, સમાન વિષય પરનો કાયદો જે તેની સત્તા અન્ય સ્ત્રોતમાંથી મેળવે છે તેનો સંદર્ભ આપી શકાય છે, જો તેની જોગવાઈઓ વાજબી માનવામાં આવી હોય અથવા સમયની કસોટી પર ખરી ઊતરી હોય, તો માત્ર એ દર્શાવવા માટે કે આ સંદર્ભમાં

વાજબી શું કહી શકાય. અમે આ આધાર પર સદર અધિનિયમની જોગવાઈઓની તપાસ કરવા આગળ વધીએ છીએ.

૪૪. આ એ જ પેરાગ્રાફ છે જેના પર શ્રી નરીમાન દ્વારા ભારપૂર્વક આધાર રાખવામાં આવ્યો છે. જોકે, અમારો અભિપ્રાય છે કે સદર પેરાગ્રાફના અવલોકનોને ચુકાદાની સમગ્રતામાં સમજવા જોઈએ. પેરા ૭ માં 'મનસ્વી' શબ્દનો ઉપયોગ ભેદભાવપૂર્ણ હોવાના અર્થમાં કરવામાં આવ્યો હતો, જે તે પેરાગ્રાફના સંપૂર્ણ વાંચનથી સ્પષ્ટ થાય છે. તામિલનાડુ અધિનિયમની જોગવાઈઓ જમીન સ પાદન અધિનિયમની જોગવાઈઓ સાથે વિરોધાભાસી હતી અને આખરે એવું જાણવા મળ્યું હતું કે કલમ ૧૧ જ્યાં સુધી હક્કમાં વળતરની ચૂકવણીની જોગવાઈ કરે છે ત્યાં સુધી અમાન્ય હતી. અમાન્યતાનું કારણ સ્પષ્ટપણે ભેદભાવ છે. એ ચાદ રાખવું જોઈએ કે જે અધિનિયમ ભેદભાવપૂર્ણ છે તેને મનસ્વી કહી શકાય. આ અર્થમાં જ પેરા ૭ માં 'મનસ્વી' શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો."

૬૮. ઉપરના અંશો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આ દેશની કોર્ટો કોઈ કાયદો "મનસ્વી" છે તેવા કારણસર તેને ગેરબંધારણીય જાહેર કરવાનું કાર્ય હાથ ધરતી નથી કારણ કે આવી પ્રવૃત્તિ એક મૂલ્ય ચુકાદો સૂચવે છે અને કોર્ટો કાયદાકીય પસંદગીઓના હાથપાણીની તપાસ કરતી નથી સિવાય કે કાયદો અન્યથા બંધારણની કોઈ ચોક્કસ જોગવાઈનું ઉલ્લંઘન કરતો હોય. આવી તપાસ હાથ ધરવાનો અર્થ ભારતીય કાયદાની બંધારણીયતાની તપાસ કરતી વખતે અગાઉના સમયે અમેરિકન સુપ્રિમ કોર્ટ દ્વારા કાર્યરત "તથ્યાત્મક યોગ્ય પ્રક્રિયા" ના સિદ્ધાંતને વર્ચ્યુઅલ રીતે આચાર કરવા સમાન છે. ઉપરના અંશોમાં દર્શાવ્યા મુજબ, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં પણ આ સિદ્ધાંત હાલમાં શંકાસ્પદ કાયદેસરતા ધરાવે છે. આ કોર્ટે બહુ પહેલાં એ.એસ. કૃષ્ણ એન્ડ અધર્સ વિ. સ્ટેટ ઓફ મદ્રાસ, એ.આઈ.આર. ૧૯૫૭ એસ.સી. ૨૯૭ માં જાહેર કર્યું હતું કે ભારતીય બંધારણ

હેઠળ યોગ્ય પ્રક્રિયાના સિદ્ધાંતની કોઈ અમલવારી નથી⁴¹. ફ્રેન્કફર્ટર, જે. દ્વારા દર્શાવ્યા મુજબ, મનસ્વીપણું એક મંત્ર બની ગયું.

૬૯. ઉપરોક્ત કારણોસર, અમારો એવો મત છે કે આ કોર્ટ માટે કોઈ કાનૂનને તે 'મનસ્વી' હોવાના કારણોસર ગેરબંધારણીય જાહેર કરવાની પરવાનગી નથી.

૭૦. અમે પડકારના આગળના પાસાંની તપાસ કરીશું એટલે કે ચારેય વાદગ્રસ્ત ખંડોમાંથી દરેકે એવા વ્યક્તિઓનો વર્ગ બનાવ્યો છે જેઓ વાદગ્રસ્ત અધિનિયમ અગાઉ અસ્તિત્વમાં રહેલા કાયદાની આવશ્યકતાઓને સંતોષવાને આધીન પંચાયતોની ચૂંટણીઓ લડવા માટે પાત્ર હતા પરંતુ હવે તેઓ અપાત્ર બની ગયા છે કારણ કે તેઓ અધિનિયમની કલમ ૧૭૫(૧) ના ખંડ (t), (u), (v) અને (w) હેઠળ નિર્ધારિત અન્ય શરતોમાંથી એકને સંતોષવામાં નિષ્ફળ જાય છે. અરજદારોનો કેસ એવો છે કે વાદગ્રસ્ત ખંડોમાંથી દરેક દ્વારા બનાવવામાં આવેલ આપું વર્ગીકરણ એવા લોકોમાં ગેરવાજબી વર્ગીકરણ સમાન છે જેઓ એક

41 મ્યુનિસિપલ કમિટી અમૃતસર વિ. સ્ટેટ ઓફ પંજાબ, (૧૯૬૯) ૧ એસ.સી.સી. ૪૭૫, ના પેરા ૭ માં, આ કોર્ટે સ્પષ્ટપણે કાયદાની બંધારણીયતાનો નિર્ણય કરતી કોર્ટ દ્વારા નિયુક્ત "યોગ્ય પ્રક્રિયા" ના સિદ્ધાંતની અમલવારીને નકારી કાઢી હતી. પરંતુ અમેરિકન કોર્ટે દ્વારા ઉચ્ચારવામાં આવેલા નિયમની આપણા બંધારણીય માળખા હેઠળ કોઈ અમલવારી નથી. આ નિયમને અમેરિકન બંધારણમાં પમા અને ૧૪મા સુધારા દ્વારા સમાવિષ્ટ "યોગ્ય પ્રક્રિયા કલમો" નો આવશ્યક ભાગ માનવામાં આવે છે. ભારતમાં કોર્ટેને કોઈ કાયદાને એ કારણસર અમાન્ય જાહેર કરવાનો કોઈ અધિકાર નથી કે તે "કાયદાની યોગ્ય પ્રક્રિયા" નું ઉલ્લંઘન કરે છે. આપણા બંધારણ હેઠળ, સંસદ અથવા રાજ્ય વિધાનસભાઓ દ્વારા ઘડવામાં આવેલા કાયદાઓ પર કાયદાની યોગ્ય પ્રક્રિયાની કસોટી લાગુ કરી શકાતી નથી. આ કોર્ટે નિશ્ચિતપણે ચુકાદો આપ્યો છે કે આપણી બંધારણીય પ્રણાલીમાં "કાયદાની યોગ્ય પ્રક્રિયા" ના સિદ્ધાંતને કોઈ સ્થાન નથી: એ. કે. ગોપાલન વિ. સ્ટેટ ઓફ મદ્રાસ, ૧૯૫૦ એસસીઆર ૮૮. કાનિયા, સી.જે., એ અવલોકન કર્યું (પૃષ્ઠ ૧૨૦ પર):—

"એવા નિવેદન માટે નોંધપાત્ર સત્તા છે કે કોર્ટે કોઈપણ કાયદાને રદબાતલ જાહેર કરવા માટે સ્વતંત્ર નથી કારણ કે તેમના મતે તે બંધારણમાં વ્યાપ્ત હોવાનું માનવામાં આવતી પરંતુ શબ્દોમાં વ્યક્ત ન થયેલી ભાવનાનો વિરોધ કરે છે .

.. તે માત્ર એવી સ્પષ્ટ બંધારણીય જોગવાઈઓમાં છે જે કાયદાકીય સત્તાને મર્યાદિત કરે છે અને રાષ્ટ્રના ઇરાદાપૂર્વકના ડહાપણ દ્વારા નક્કી કરવામાં આવેલ કાયમી અને સર્વોચ્ચ કાયદા દ્વારા બહુમતીની અસ્થાયી ઇચ્છાને નિયંત્રિત કરે છે કે કોઈ વ્યક્તિ કોઈપણ કાયદાકીય કાયદાને રદબાતલ જાહેર કરવા ન્યાયની કોર્ટોના અધિકાર માટે સલામત અને નક્કર જમીન સાથે જોડાઈ શકે છે."

વર્ગ બનાવે છે સિવાય કે વાદગ્રસ્ત અધિનિયમ માટે, બંને વર્ગો વચ્ચે કોઈપણ બુદ્ધિગમ્ય તફાવત વિના અને આવા વર્ગીકરણનો સિદ્ધ કરવાના હેતુ સાથે કોઈ સંબંધ નથી.

૭૧. વિદ્વાન એટર્ની જનરલએ રજૂઆત કરી કે સિદ્ધ કરવાનો હેતુ "વધુ સારી વહીવટી કાર્યક્ષમતા માટે સ્થાનિક સ્વરાજ્ય માટે આદર્શ પ્રતિનિધિઓ રાખવાનો છે જે ૭૩મા બંધારણીય સુધારાનો એકમાત્ર હેતુ છે".

૭૨. ઉપરોક્ત રજૂઆતોના પ્રકાશમાં, અમે હવે ઉપર જણાવેલ ચાર ખંડોમાંથી દરેક સામેના પડકારનો સામનો કરીશું.

૭૩. ખંડ (v) કલમ ૧૭૫(૧) ના શરૂઆતના ખંડમાં ઉલ્લેખિત કોઈપણ હોદ્દાઓ માટે ચૂંટણી લડવા માંગતા કોઈપણ વ્યક્તિ માટે મેટ્રિક⁴²ની લઘુત્તમ શૈક્ષણિક લાયકાત નિર્ધારિત કરે છે. જોકે, જ્યાં સુધી અનુસૂચિત જાતિના અને મહિલા ઉમેદવારોનો સંબંધ છે ત્યાં સુધી લઘુત્તમ શૈક્ષણિક લાયકાત ઘટાડીને "મિડલ પાસ" કરવામાં આવી છે જ્યારે અનુસૂચિત જાતિની મહિલાની તરફેણમાં વધુ રાહત આપવામાં આવી છે જ્યાં સુધી તેઓ પંચના હોદ્દા માટે ચૂંટણી લડવા માંગે છે.

૭૪. એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે લઘુત્તમ શૈક્ષણિક લાયકાતની શરતથી ૫૦% થી વધુ વ્યક્તિઓને ગેરલાયક ઠેરવવાની અસર થશે જેઓ અન્યથા વાદગ્રસ્ત અધિનિયમ અગાઉના કાયદા હેઠળ પંચાયતોની ચૂંટણી લડવા માટે લાયક હોત. એવું વધુમાં રજૂ કરવામાં આવે છે કે સમાજના ગરીબ વર્ગો, મહિલાઓ અને અનુસૂચિત જાતિઓને વાદગ્રસ્ત શરતથી સૌથી વધુ અસર

42 "(v) કોઈપણ માન્ય સંસ્થા/બોર્ડમાંથી મેટ્રિકની પરીક્ષા અથવા તેની સમકક્ષ પરીક્ષા પાસ કરી ન હોય: પરંતુ શરત એ છે કે મહિલા ઉમેદવાર અથવા અનુસૂચિત જાતિના ઉમેદવારના કિસ્સામાં, લઘુત્તમ લાયકાત મિડલ પાસ રહેશે: વધુમાં શરત એ છે કે પંચના હોદ્દા માટે ચૂંટણી લડતા અનુસૂચિત જાતિના મહિલા ઉમેદવારના કિસ્સામાં, લઘુત્તમ લાયકાત પાસ રહેશે;"

થશે કારણ કે તેમનામાંથી મોટાભાગના વાદગ્રસ્ત અધિનિયમમાં નિર્ધારિત લઘુત્તમ શૈક્ષણિક લાયકાત ધરાવતા હોવાની સૌથી ઓછી શક્યતા છે.

૭૫. બીજી બાજુ, સામાવાળા વતી દાખલ કરવામાં આવેલ સોગંદનામામાં નીચે મુજબ જણાવવામાં આવ્યું છે:

"૧૦. કે નેશનલ પોપ્યુલેશન રજીસ્ટર ૨૦૧૧ મુજબ, રાજ્યમાં કુલ ગ્રામીણ વસ્તી ૧.૬૫ કરોડ છે જેમાંથી ૯૬ લાખ ૨૦ વર્ષથી વધુ ઉંમરના છે. વધુમાં, ૨૦ વર્ષથી વધુ ઉંમરની આવી વસ્તીના ૫૭%, લઘુત્તમ શૈક્ષણિક લાયકાત ધરાવતા હોવાના સંબંધમાં વાદગ્રસ્ત ગેરલાયકાત દાખલ કર્યા પછી પણ ચૂંટણી લડવા માટે લાયક છે."

૭૬. એનેક્ષર-૫ (સામાવાળાના સદર સોગંદનામા સાથે) મુજબ ૨૦ વર્ષથી વધુ ઉંમરના વ્યક્તિઓની શૈક્ષણિક લાયકાતની વિગતો (અધિનિયમની કલમ ૧૭૩(૨)⁴³હેઠળ કોઈપણ પંચાયતની ચૂંટણી લડવા માટે લઘુત્તમ લાયકાતની ઉંમર ૨૧ વર્ષ છે) નીચે મુજબ છે:

	કુલ વસ્તી						અનુસૂચિત જાતિ વસ્તી					
	કુલ		પુરુષો		સ્ત્રીઓ		કુલ		પુરુષો		સ્ત્રીઓ	
અશિક્ષિત	૩૬૬	૩૮	૧૨૧	૨૪	૨૪૪	૫૩	૮૮૦	૪૮	૩૬૭	૩૪	૬૧	૬૩

43 કલમ ૧૭૩ (૨). દરેક વ્યક્તિ જેણે એકવીસ વર્ષની ઉંમર પ્રાપ્ત કરી છે અને જેનું નામ મતદારોની યાદીમાં છે, તે આ અધિનિયમ અથવા તે સમયે અમલમાં રહેલા અન્ય કોઈપણ કાયદા હેઠળ ગેરલાયક ઠર્યાં સિવાય, કોઈપણ ચૂંટણી વિભાગમાંથી ચૂંટાવા માટે લાયક રહેશે.

	૦૮૯ ૨	%	૧૫૫ ૫	%	૯૩૩ ૭	%	૯૦૮	%	૭૫૫	%	૩૧ ૫૩	%
અનિર્દિષ્ટ	૪૯૪	૫	૨૯૧	૬	૨૦૩	૪	૧૨૫	૬	૭૭૨	૭	૪૮	૫
સાક્ષર તથા	૩૪૮	%	૦૫૮	%	૨૯૦	%	૪૪૨	%	૩૩	%	૨૦	%
પ્રાથમિકથી											૯	
નીચે												
પ્રાથમિક/	૫૪૫	૫૭	૩૪૮	૭૦	૧૯૬	૪૩	૯૪૯	૪૬	૬૩૧	૫૯	૩૧	૩૨
મધ્યમિક/	૮૪૬	%	૯૮૨	%	૮૬૪	%	૩૦૬	%	૧૮૦	%	૮૧	%
મેટ્રિક તથા	૪		૧		૩						૨૬	
ઉપર												
કુલ વસ્તી,	૯૬૧		૪૯૯		૪૬૨		૨૦૫		૧૦૭		૯૭	
વય ૨૦	૩૭૦		૨૪૩		૧૨૭		૫૬૫		૬૧૬		૯૪	
વર્ષથી વધુ	૪		૪		૦		૬		૮		૮૮	
કુલ ગ્રામ્ય	૧૬૫		૮૭૭		૭૭૩		૩૭૨		૧૯૭		૧૭	
વસ્તી	૦૯૩		૪૦૦		૫૩૫		૦૧૦		૩૨૯		૪૬	
	૫૯		૬		૩		૯		૪		૮૧	
											૫	

૭૭. ઉપરોક્ત અર્ક પરથી જોઈ શકાય છે કે હરિયાણા રાજ્યની કુલ ગ્રામીણ વસ્તી⁴⁴આશરે ૧.૬૫ કરોડ છે. (હવે પછી દર્શાવવામાં આવનાર તમામ આંકડાઓ 'આશરે' છે)

૭૮. ૧.૬૫ કરોડની ગ્રામીણ વસ્તીમાંથી, ૯૬ લાખ લોકો ૨૦ વર્ષ અને તેથી વધુ ઉંમર જૂથના છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, વાદગ્રસ્ત અધિનિયમને બાકાત રાખતા, કાયદા દ્વારા નિર્ધારિત અન્ય લાયકાતો અને ગેરલાયકાતોને આધીન ૯૬ લાખ લોકો વિવિધ પંચાયતોની ચૂંટણીઓ લડવા માટે લાયક રહેશે. ૯૬ લાખમાંથી, ૩૬ લાખ નિરક્ષર છે અને લગભગ ૫ લાખ સાક્ષર છે પરંતુ શિક્ષણના પ્રાથમિક સ્તરથી નીચે છે. બાકીના ૫૦.૫ લાખ શિક્ષિત છે, જોકે ચાર્ટ સ્પષ્ટપણે ઉપરોક્ત ૫૦.૫ લાખનું ચોક્કસ વિભાજન અને તેમની સંબંધિત શૈક્ષણિક લાયકાતો દર્શાવતો નથી એટલે કે તેઓ પ્રાથમિક અથવા મિડલ અથવા મેટ્રિક સ્તર અને તેથી વધુ સુધી શિક્ષિત છે કે કેમ. સદર ૫૦.૫ લાખ ગ્રામીણ વસ્તીના ૫૭% છે જેઓ ૨૦ વર્ષ અને તેથી વધુ ઉંમર જૂથમાં હોવાને કારણે અન્યથા પંચાયતોની ચૂંટણી લડવા માટે લાયક છે. ૯૬ લાખ ગ્રામીણ વસ્તીમાંથી, ૫૦ લાખ પુરુષો છે અને ૪૬ લાખ મહિલાઓ છે. તેમાંથી, ૩૫ લાખ પુરુષો, ૨૦ લાખ મહિલાઓ પ્રાથમિક સ્તરથી ઉપર સાક્ષર છે, જોકે શૈક્ષણિક લાયકાતનું ચોક્કસ વિભાજન ઉપલબ્ધ નથી. જો આપણે ધારી લઈએ કે તમામ ૨૦ લાખ મહિલાઓ મેટ્રિક પાસ છે અને, તેથી, અધિનિયમ હેઠળ કોઈપણ ચૂંટણી લડવા માટે લાયક છે, તો તેઓ અન્યથા લાયક મહિલાઓના ૫૦% કરતા ઓછાનું યોગદાન આપશે.

૭૯. ઉપરોક્ત આંકડાઓમાં અનુસૂચિત જાતિ સહિત વસ્તીના તમામ વર્ગોનો સમાવેશ થાય છે.

44 "ગ્રામીણ વસ્તી" શબ્દપ્રયોગનો ઉપયોગ સામાવાળાઓ દ્વારા તેમના વળતા સોગંદનામામાં કેટલાક પંચાયતની પ્રાદેશિક મર્યાદામાં આવતા વિસ્તારોમાં રહેતા લોકોના અર્થમાં કરવામાં આવ્યો છે

૮૦. અનુસૂચિત જાતિની વસ્તી સંબંધિત આંકડાઓ પર આવતા, એવું જણાય છે કે હરિયાણાની કુલ અનુસૂચિત જાતિની વસ્તી ૨૧ લાખ છે જેમાંથી ૧૧ લાખ પુરુષો અને ૧૦ લાખ મહિલાઓ છે જેમાંથી અનુક્રમે ૫૯% અને ૩૨% સાથે માત્ર ૬.૩ લાખ પુરુષો અને ૩.૧ લાખ મહિલાઓ શિક્ષિત છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, ૬૮% અનુસૂચિત જાતિની મહિલાઓ અને ૪૧% અનુસૂચિત જાતિના પુરુષો પંચાયતની ચૂંટણીઓ લડવા માટે અપાત્ર બનશે.

૮૧. ઉપરોક્ત કોષ્ટકના ડેટાનું વિશ્લેષણ દર્શાવે છે કે વાદગ્રસ્ત અધિનિયમ દ્વારા સામાન્ય રીતે મોટી સંખ્યામાં મહિલાઓ (અન્યથા લાયક મહિલાઓના ૫૦% થી વધુ) અને ખાસ કરીને અનુસૂચિત જાતિની મહિલાઓ પંચાયતની ચૂંટણીઓ લડવા માટે ગેરલાયક ઠરશે. પુરુષોના સંદર્ભમાં પણ, ડેટા બહુ સ્પષ્ટ નથી કે વિવિધ સ્તરોએ પંચાયતો માટે ચૂંટણી લડવા માટે કેટલા સાક્ષર પુરુષો લાયક હશે. કારણ કે સામાન્ય વર્ગના પુરુષો (૩૯ લાખ) માટે, તેઓ જે હોદ્દા માટે ચૂંટણી લડવા માંગે છે તેના સંદર્ભમાં મેટ્રિકની સમાન આવશ્યકતા નિર્ધારિત કરવામાં આવી છે. અનુસૂચિત જાતિના પુરુષ ઉમેદવારો પર આવતા, "મિડલ પાસ" ની સમાન શૈક્ષણિક લાયકાત નિર્ધારિત કરવામાં આવી છે. આ કેટેગરી હેઠળ કેટલા પુરુષો ચૂંટણી લડવા માટે લાયક હશે તે સ્પષ્ટ નથી, કારણ કે તેમની સંબંધિત શૈક્ષણિક લાયકાતો અંગેનો ચોક્કસ ડેટા રેકૉર્ડ પર ઉપલબ્ધ નથી.

૮૨. અનુસૂચિત જાતિની મહિલાઓ અને કલમ ૧૭૫(૧) ના ખંડ (v) ની જોગવાઈ પર આવતા, જોકે જરૂરી શૈક્ષણિક લાયકાત ૫ પાસ (પ્રાથમિક) છે, આવી લાયકાત માત્ર તેમને ગામના પંચના હોદ્દા માટે ચૂંટણી લડવા માટે હકદાર બનાવે છે પરંતુ અન્ય કોઈ હોદ્દા માટે નહીં. તેથી, જો કોઈ અનુસૂચિત જાતિની મહિલા સરપંચના હોદ્દા અથવા સમિતિ અથવા જિલ્લા સ્તરે અન્ય કોઈ હોદ્દા માટે ચૂંટણી લડવા ઈચ્છે છે, તો તેણી "મિડલ પાસ" હોવી જોઈએ. તે લાયકાત

ધરાવતી અનુસૂચિત જાતિની મહિલાઓની ચોક્કસ સંખ્યા રેકૉર્ડ પર ઉપલબ્ધ નથી. દલીલ ખાતર એમ પણ માની લઈએ કે એનેક્ષર-૫ માં દર્શાવેલ તમામ શિક્ષિત અનુસૂચિત જાતિની મહિલાઓ મિડલ પાસ છે, તો તેઓ અનુસૂચિત જાતિની મહિલાઓના માત્ર ૩૨% છે. બાકીની ૬૮% મહિલાઓ વાદગ્રસ્ત અધિનિયમ હેઠળ કોઈપણ ચૂંટણી લડવા માટે ગેરલાયક ઠરશે.

૮૩. પ્રશ્ન એ છે કે - શું વાદગ્રસ્ત જોગવાઈ કે જે મોટી સંખ્યામાં મતદાર વસ્તીને ગેરલાયક ઠેરવે છે અને અધિનિયમ હેઠળ વિવિધ હોદ્દાઓ માટે ચૂંટણી લડવાના તેમના અધિકારને નકારે છે તે ભેદભાવપૂર્ણ છે અને તેથી અનુચ્છેદ ૧૪ નું ઉલ્લંઘન કરવા બદલ બંધારણીય રીતે અમાન્ય છે.

૮૪. વિદ્વાન એટર્ની જનરલે અધિનિયમની કલમ ૨૧ નો સંદર્ભ લીધો જે ૩૦ વ્યાપક મથાળાઓ હેઠળ આવતા ગ્રામ પંચાયતના કાર્યો અને ફરજોની યાદી આપે છે. તે મથાળાઓની શ્રેણી દર્શાવવા માટે, તેમણે ગ્રામ પંચાયત⁴⁵ની કેટલીક ફરજો તરફ ધ્યાન દોર્યું અને રજૂઆત કરી કે આવી ગ્રામ પંચાયતમાં ચૂંટાયેલા સભ્યો દ્વારા જે જવાબદારીઓ નિભાવવાની હોય છે તેને ધ્યાનમાં રાખીને, વિધાનમંડળે તેના ડહાપણથી લઘુત્તમ શૈક્ષણિક લાયકાત સૂચવવાનું યોગ્ય માન્યું છે અને આવી જોગવાઈ અનુચ્છેદ 14 ના પ્રકોપને આકર્ષિત કરીને મતદારોમાં ગેરવાજબી વર્ગીકરણ કરે છે એવું કહી શકાય નહીં. શિક્ષણના મહત્વ પર ભાર મૂકવા માટે આ અદાલતના કેટલાક ચુકાદાઓનો સંદર્ભ આપવામાં

45 "કલમ ૨૧. ગ્રામ પંચાયતના કાર્યો અને ફરજો.-બનાવવામાં આવે તેવા નિયમોને આધીન, તેની પાસે રહેલા ભંડોળની મર્યાદામાં, ગ્રામ પંચાયતની ફરજ રહેશે કે તે તેની સાથે સંકળાયેલા તમામ ગૌણ કામો અને ઇમારતો સહિત નીચેની બાબતોના સંદર્ભમાં સભા વિસ્તારની આવશ્યકતાઓને પૂર્ણ કરવા માટે વ્યવસ્થા કરે:- XI. બિન-પરંપરાગત ઊર્જા સ્ત્રોતો- (૧) બિન-પરંપરાગત ઊર્જા યોજનાઓને પ્રોત્સાહન અને વિકાસ. (૨) બાયો-ગેસ પ્લાન્ટ અને પવનચક્કીઓ સહિત સામુદાયિક બિન-પરંપરાગત ઊર્જા ઉપકરણોની જાળવણી. (૩) સુધારેલા ચૂલા અને અન્ય કાર્યક્ષમ ઉપકરણોનો પ્રચાર. XXI. અપંગ અને માનસિક રીતે મંદ લોકોના કલ્યાણ સહિત સામાજિક કલ્યાણ- (૧) અપંગ, માનસિક રીતે મંદ અને નિરાધારોના કલ્યાણ સહિત સામાજિક કલ્યાણ કાર્યક્રમોના અમલીકરણમાં સહભાગિતા. (૨) વૃદ્ધાવસ્થા અને વિધવા પેન્શન યોજનાનું નિરીક્ષણ."

આવ્યો છે.⁴⁶

85. પડકારવામાં આવેલી જોગવાઈ મતદારોના બે વર્ગો બનાવે છે – તે કે જેઓ તેમની શૈક્ષણિક સિદ્ધિઓના આધારે પંચાયતોની ચૂંટણી લડવા માટે લાયક છે અને તે કે જેઓ લાયક નથી. આવા વર્ગીકરણનો ઘોષિત ઉદ્દેશ્ય એ સુનિશ્ચિત કરવાનો છે કે જેઓ પંચાયતો માટે ચૂંટણી લડવા માંગે છે તેઓ પાસે અમુક પાયાનું શિક્ષણ હોય જે તેમને પંચાયતોના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ પર આવતી વિવિધ ફરજોને વધુ અસરકારક રીતે નિભાવવામાં સક્ષમ બનાવે. આ ઉદ્દેશ્ય હાંસલ કરવા માંગે છે તે ગેરવાજબી અથવા ગેરકાનૂની છે અથવા તો અધિનિયમની યોજના અને હેતુ અથવા બંધારણના ભાગ IX ની જોગવાઈઓ સાથે જોડાયેલ નથી એવું કહી શકાય નહીં. તે માત્ર શિક્ષણ જ છે જે મનુષ્યને સાચા અને ખોટા, સારા અને ખરાબ વચ્ચે ભેદ પાડવાની શક્તિ આપે છે. તેથી, પંચાયતોના વધુ સારા વહીવટ માટે શૈક્ષણિક લાયકાતની જોગવાઈ અપ્રસ્તુત નથી. અમારા મતે, આ વર્ગીકરણ કોઈપણ બુદ્ધિગમ્ય તફાવત પર આધારિત નથી અથવા ગેરવાજબી છે અથવા પ્રાપ્ત કરવાના ઉદ્દેશ્ય સાથે વાજબી સંબંધ ધરાવતું નથી એમ કહી શકાય નહીં.

86. માત્ર એ જ પ્રશ્ન બાકી રહે છે કે શું આવી જોગવાઈ કે જે મોટી સંખ્યામાં એવી વ્યક્તિઓને ગેરલાયક ઠેરવે છે કે જેઓ અન્યથા ચૂંટણી લડવા

46 અમારો અભિપ્રાય છે કે શિક્ષણના મહત્વ અંગે આ કોર્ટ દ્વારા કરવામાં આવેલા વિવિધ અવલોકનોની તપાસ કરવી ખરેખર બે કારણોસર જરૂરી નથી, પ્રથમ, કોઈ પણ એ સામાન્ય બાબતનો વિવાદ કરી રહ્યું નથી કે મનુષ્યના વ્યક્તિત્વના વિકાસમાં શિક્ષણ મોટી ભૂમિકા ભજવે છે. બીજું, એ.જી. દ્વારા સંદર્ભ આપવામાં આવેલ કોઈપણ કેસ બંધારણ દ્વારા કલ્પના કરવામાં આવેલી કોઈપણ ચૂંટણી લડવાના અધિકારના સંદર્ભમાં શિક્ષણની સુસંગતતા સાથે સંબંધિત નથી. [જુઓ: ભારતીય સેવા સમાજ ટ્રસ્ટ વિરુદ્ધ યોગેશભાઈ અંબાલાલ પટેલ, (૨૦૧૨) ૮ એસ.સી.સી. ૩૧૦; અવિનાશ મેહરોત્રા વિરુદ્ધ યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા, (૨૦૦૯) ૬ એસ.સી.સી. ૩૯૮; પી.એ. ઈનામદાર વિરુદ્ધ સ્ટેટ ઓફ મહારાષ્ટ્ર, (૨૦૦૫) ૬ એસ.સી.સી. ૫૩૭; ટી.આર. કોઈંડારમણ વિરુદ્ધ ટી.એન. વોટર સપ્લાય એન્ડ ડ્રેનેજ બોર્ડ; (૧૯૯૪) ૬ એસ.સી.સી. ૨૮૨; ઉત્તી કૃષ્ણન વિરુદ્ધ સ્ટેટ ઓફ આંધ્ર પ્રદેશ, (૧૯૯૩) ૧ એસ.સી.સી. ૬૪૫; મહારાષ્ટ્ર સ્ટેટ બોર્ડ ઓફ સેકન્ડરી એન્ડ હાયર સેકન્ડરી એજ્યુકેશન વિરુદ્ધ કે.એસ. ગાંધી, (૧૯૯૧) ૨ એસ.સી.સી. ૭૧૬; અને સ્ટેટ ઓફ જે એન્ડ કે વિરુદ્ધ ત્રિલોકી નાથ ખોસા, (૧૯૭૪) ૧ એસ.સી.સી. ૧૯].

માટે લાયક હોત, તે ગેરબંધારણીય છે. અમે અગાઉથી જ બંધારણની યોજનાની તપાસ કરી છે અને નોંધ્યું છે કે દરેક વ્યક્તિ કે જે મતદાન કરવા માટે હકદાર છે તે બંધારણ હેઠળના દરેક પદ માટે ચૂંટણી લડવા માટે આપોઆપ હકદાર નથી. બંધારણ પોતે જ પદના આધારે ચૂંટણી લડવાના અધિકાર પર મર્યાદાઓ લાદે છે. તે ચૂંટણી લડવાના અધિકારના સંબંધમાં વધુ ગેરલાયકાતો/લાયકાત સૂચવવાની પણ સત્તા આપે છે. તેમાં કોઈ શંકા નથી કે આવા નિયમો અન્યથા લાયક મતદારોના એક અથવા બીજા અથવા કોઈ વર્ગ અથવા અન્યને ચૂંટણી લડવા માટે અયોગ્ય બનાવે છે. જ્યારે બંધારણનાદારી⁴⁷ ન નોંધાયેલા નાદારો અથવા અસ્વસ્થ મગજવાળા વ્યક્તિઓને સંસદ અને રાજ્યોના વિધાનમંડળોમાં ચૂંટણી લડવા માટે અયોગ્ય ઠેરવે છે, ત્યારે તે ચોક્કસપણે કેટલાક નાગરિકોને ઉક્ત ચૂંટણીઓ લડવા માટે ગેરલાયક ઠેરવે છે. બની શકે કે, આવા વ્યક્તિઓની સંખ્યા ઓછી હોય. પ્રશ્ન તેમની સંખ્યાનો નથી પરંતુ બંધારણીય હોદ્દાઓ સંભાળવા માટે તે વર્ગોના વ્યક્તિઓની યોગ્યતા વિશેના બંધારણીય મૂલ્યાંકનનો છે.

87. જો બંધારણીય હોદ્દાઓ પર બેસવા માંગતા લોકોના અમુક વર્ગોને રોકવાની બંધારણીય રીતે પરવાનગી છે, તો અમારા મતે, આવા વર્ગોની સંખ્યાકીય બાબત એ નક્કી કરવા માટે કોઈ ફરક પાડતી નથી કે આવી ગેરલાયકાતની જોગવાઈ બંધારણીય રીતે માન્ય છે કે નહીં, સિવાય કે જોગવાઈ એવી પ્રકૃતિની હોય કે જે એવી પરિસ્થિતિ ઊભી કરીને બંધારણીય યોજનાને નિષ્ફળ બનાવે કે જ્યાં આ વિવિધ સંસ્થાઓની ચૂંટણીઓ યોજવી સંપૂર્ણપણે અશક્ય બની જાય. તેથી, અમે અધિનિયમની કલમ 175(1) ના ખંડ (v) ના પડકારને ફગાવી દઈએ છીએ.

88. અમે હવે અધિનિયમની કલમ 175(1) ના ખંડો (t) અને (v) ના પડકારનો સામનો કરીશું. આ બે ખંડો એવી વ્યક્તિઓને ગેરલાયક ઠેરવે છે કે

47 અનુચ્છેદ 102(1)(c) અને 191(1)(c)

જેઓ ખંડ (t) માં ઉલ્લેખિત સહકારી સંસ્થાઓની રકમ અને વીજળીના બિલની બાકી રકમ ધરાવે છે. આ જોગવાઈઓને એ આધારે પડકારવામાં આવી છે કે તેઓ એવા મતદારો પર ગેરવાજબી બોજ લાદે છે કે જેઓ અન્યથા ચૂંટણી લડવા માટે પાત્ર છે અને તેથી તે કૃત્રિમ અને ગેરવાજબી વર્ગીકરણ બનાવે છે જેનો અધિનિયમ દ્વારા પ્રાપ્ત કરવા માંગતા ઉદ્દેશ્યો સાથે કોઈ સંબંધ નથી.

89. બંધારણના ઘડવૈયાઓએ અમુક સંજોગોમાં દેવાદાર હોવાની સ્થિતિને બંધારણ હેઠળ ચૂંટાયેલા પદ પર રહેવાના અધિકાર સાથે અસંગત પરિબળ તરીકે માન્યતા આપી છે. અનુચ્છેદ 102(1)(c)⁴⁸ અને અનુચ્છેદ 191(1)(c)⁴⁹ જાહેર કરે છે કે નાદારી ન નોંધાયેલો નાદાર અનુક્રમે સંસદ અથવા રાજ્ય વિધાનમંડળનો સભ્ય બનવા માટે ગેરલાયક છે. અનુચ્છેદ 58(1)(c) અને 66(1)(c) ના અમલના આધારે, આવી જ ગેરલાયકાત રાષ્ટ્રપતિ અને ઉપરાષ્ટ્રપતિ પદના ઉમેદવારો માટે પણ લાગુ પડે છે.

90. બંધારણ હેઠળ "નાદારી" શબ્દની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી નથી. વ્યાખ્યાના અભાવમાં, સક્ષમ વિધાનમંડળ દ્વારા ઘડવામાં આવેલા કોઈપણ કાયદા દ્વારા અથવા તે હેઠળ જે વ્યક્તિને નાદાર ગણવામાં આવે છે તેને ઉપરોક્ત શબ્દનો અર્થ સમજવો જોઈએ. પ્રોવિન્શિયલ ઇનસોલ્વન્સી એક્ટ, 1920 ની કલમ 6⁵⁰ અને પ્રેસિડેન્સી-ટાઉન્સ ઇનસોલ્વન્સી એક્ટ, 1909 ની

48 "અનુચ્છેદ ૧૦૨. સભ્યપદ માટેની ગેરલાયકાતો. – (૧) કોઈ વ્યક્તિ સંસદના કોઈપણ ગૃહના સભ્ય તરીકે ચૂંટાવા માટે, અને તેના સભ્ય બનવા માટે ગેરલાયક ઠરશે (સી) જો તે અનડિસચાર્જ નાદાર હોય.

49 "અનુચ્છેદ ૧૯૧. સભ્યપદ માટેની ગેરલાયકાતો. – (૧) કોઈ વ્યક્તિ રાજ્યની વિધાનસભા અથવા વિધાન પરિષદના સભ્ય તરીકે ચૂંટાવા માટે, અને તેના સભ્ય બનવા માટે ગેરલાયક ઠરશે (સી) જો તે અનડિસચાર્જ નાદાર હોય.

50 કલમ ૬. નાદારીના કૃત્યો. – (૧) એક દેવાદાર નીચે જણાવેલ દરેક કિસ્સાઓમાં નાદારીનું કૃત્ય કરે છે, એટલે કે: – (એ) જો, ભારતમાં અથવા અન્ય જગ્યાએ, તે સામાન્ય રીતે તેના લેણદારોના લાભ માટે તેની તમામ અથવા મોટાભાગે તમામ મિલકતો અન્ય ત્રાહિત વ્યક્તિને તબદીલ કરે છે;

કલમ 9⁵¹ વિવિધ પ્રવૃત્તિઓને જાહેર કરે છે જે નાદારીના કૃત્યોની રચના કરે છે. તે દેવાદાર હોવાનું એક પાસું છે – દેવાની ચોક્કસ શ્રેણી. જો બંધારણના ઘડવૈયાઓ એવું માનતા હોય કે જેઓ નાદાર છે તેઓ વિવિધ ચૂંટાયેલા જાહેર હોદ્દાઓ મેળવવા માટે લાયક નથી, તો અમને સમજાતું નથી કે જો વિધાનમંડળ એવી વ્યક્તિઓને પંચાયતોમાં લોકોના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિ બનવા માટે અયોગ્ય જાહેર કરે કે જેઓ સહકારી સંસ્થાઓના દેવાદાર છે અથવા વીજળીના બિલની

(બી) જો, ભારતમાં અથવા અન્ય જગ્યાએ, તે તેના લેણદારોને હરાવવા અથવા વિલંબ કરવાના ઇરાદાથી તેની મિલકત અથવા તેના કોઈપણ ભાગની તબદીલી કરે છે;

(સી) જો ભારતમાં અથવા અન્ય જગ્યાએ, તે તેની મિલકત, અથવા તેના કોઈપણ ભાગની કોઈ તબદીલી કરે છે, જે, આ હેઠળ અથવા હાલમાં અમલમાં હોય તેવા અન્ય કોઈ અધિનિયમ હેઠળ, જો તેને નાદાર ઠરાવવામાં આવે તો કપટપૂર્ણ પસંદગી તરીકે રદબાતલ થશે;

(ડી) જો તેના લેણદારોને હરાવવા અથવા વિલંબ કરવાના ઇરાદાથી, (૧) તે આ અધિનિયમ વિસ્તરે છે તે પ્રદેશોમાંથી ચાલ્યો જાય છે અથવા બહાર રહે છે; (૨) તે તેના રહેઠાણના મકાન અથવા ધંધાના સામાન્ય સ્થળેથી ચાલ્યો જાય છે અથવા અન્યથા પોતાની જાતને ગેરહાજર રાખે છે;

(ઈ) જો તેની કોઈપણ મિલકત પૈસાની ચુકવણી માટે કોઈપણ કોર્ટના હુકમનામાની બજવણીમાં વેચવામાં આવી હોય;

(એફ) જો તે આ અધિનિયમની જોગવાઈઓ હેઠળ નાદાર ઠરાવવા માટે અરજી કરે છે;

(જી) જો તે તેના કોઈપણ લેણદારોને નોટિસ આપે છે કે તેણે તેના દેવાની ચુકવણી સ્થગિત કરી છે, અથવા તે સ્થગિત કરવાની તૈયારીમાં છે; અથવા

(એચ) જો તેને પૈસાની ચુકવણી માટે કોઈપણ કોર્ટના હુકમનામાની બજવણીમાં કેદ કરવામાં આવે છે.

(૨) પેટા-કલમ (૧) ની જોગવાઈઓને બાધ લાવ્યા વિના, દેવાદાર નાદારીનું કૃત્ય કરે છે જો કોઈ લેણદાર કે જેણે પૈસાની ચુકવણી માટે તેની સામે હુકમનામું અથવા હુકમ મેળવ્યો છે (જે હુકમનામું અથવા હુકમ અંતિમ બની ગયો છે અને જેની બજવણી પર સ્ટે આપવામાં આવ્યો નથી), પેટા-કલમ (૩) માં પૂરી પાડ્યા મુજબ તેને નોટિસ (હવે પછી આ કલમમાં નાદારી નોટિસ તરીકે ઉલ્લેખિત છે) આપી છે અને દેવાદાર તેમાં ઉલ્લેખિત સમયગાળામાં તે નોટિસનું પાલન કરતો નથી:

પરંતુ જ્યાં દેવાદાર નાદારી નોટિસ રદ કરવા માટે પેટા-કલમ (૫) હેઠળ અરજી કરે છે—

(એ) એવા કિસ્સામાં જ્યાં આવી અરજી ડિસ્ટ્રિક્ટ કોર્ટ દ્વારા મંજૂર કરવામાં આવે છે, તેને આ પેટા-કલમ હેઠળ નાદારીનું કૃત્ય કર્યું હોવાનું માનવામાં આવશે નહીં; અને

(બી) એવા કિસ્સામાં જ્યાં આવી અરજી ડિસ્ટ્રિક્ટ કોર્ટ દ્વારા નામંજૂર કરવામાં આવે છે, અરજી નામંજૂર થયાની તારીખે અથવા તેના પાલન માટે નાદારી નોટિસમાં નિર્દિષ્ટ સમયગાળો પૂરો થવા પર, બેમાંથી જે મોડું હોય તે તારીખે તેણે આ પેટા-કલમ હેઠળ નાદારીનું કૃત્ય કર્યું હોવાનું માનવામાં આવશે:

51 કલમ ૯. નાદારીનાં કૃત્યો. – (૧) દેવાદાર નીચેના દરેક કિસ્સાઓમાં નાદારીનું કૃત્ય કરે છે, એટલે કે;

(એ) જો, રાજ્યોમાં અથવા અન્ય જગ્યાએ, તે સામાન્ય રીતે તેના લેણદારોના લાભ માટે

બાકી રકમ ધરાવે છે, તો તેમાં કઈ બંધારણીય ખામી હોઈ શકે. એ ચાદ રાખવું જોઈએ કે નાદારી એક એવું ક્ષેત્ર છે કે જેના પર સંસદ અને...

[ન્યાયમૂર્તિ ચેલામેશ્વર]

ત્રાહિત વ્યક્તિને તેની તમામ અથવા નોંધપાત્ર રીતે તમામ મિલકત ટ્રાન્સફર કરે છે;

(બી) જો, રાજ્યોમાં અથવા અન્ય જગ્યાએ, તે તેના લેણદારોને હરાવવા અથવા વિલંબિત કરવાના ઇરાદાથી તેની મિલકત અથવા તેના કોઈપણ ભાગની ટ્રાન્સફર કરે છે;

(સી) જો, રાજ્યોમાં અથવા અન્ય જગ્યાએ, તે તેની મિલકત અથવા તેના કોઈપણ ભાગની કોઈ ટ્રાન્સફર કરે છે, જે, આ અથવા તે સમયે અમલમાં રહેલા કોઈપણ અન્ય કાયદા હેઠળ, જો તેને નાદાર જાહેર કરવામાં આવ્યો હોય તો કપટપૂર્ણ પસંદગી તરીકે સ્વભાવતઃ ગણાશે;

(ડી) જો, તેના લેણદારોને હરાવવા અથવા વિલંબિત કરવાના ઇરાદાથી,– (૧) તે રાજ્યોમાંથી બહાર જાય છે અથવા બહાર રહે છે, (૨) તે તેના રહેઠાણના ઘર અથવા વ્યવસાયના સામાન્ય સ્થળેથી જાય છે અથવા અન્યથા પોતાને ગેરહાજર રાખે છે, (૩) તે પોતાને અલગ રાખે છે જેથી તેના લેણદારોને તેની સાથે વાતચીત કરવાના માધ્યમથી વંચિત કરી શકાય;

(ઇ) જો તેની કોઈપણ મિલકત પૈસાની ચુકવણી માટે કોઈપણ કોર્ટના હુકમનામાના અમલ માટે એક્વીસ દિવસથી ઓછા ન હોય તેવા સમયગાળા માટે વેચવામાં આવી હોય અથવા જપ્ત કરવામાં આવી હોય;

(એફ) જો તે નાદાર જાહેર થવા માટે પિટિશન કરે છે;

(જી) જો તે તેના કોઈપણ લેણદારોને નોટિસ આપે છે કે તેણે તેના દેવાની ચુકવણી સ્થગિત કરી છે, અથવા તે સ્થગિત કરવા જઈ રહ્યો છે;

(એચ) જો તેને પૈસાની ચુકવણી માટે કોઈપણ કોર્ટના હુકમનામાના અમલમાં જેલમાં

રાજ્યની વિધાનસભાઓ કાયદા ઘડવા માટે સમવર્તી રીતે કાયદાકીય સક્ષમતા ધરાવે છે કારણ કે તે બંધારણની સાતમી અનુસૂચિની ચાદી ૩ ની એન્ટ્રી ૯⁵² હેઠળ દર્શાવેલ વિષયો પૈકીનો એક છે.

૯૧. એવી રજૂઆત કરવામાં આવી છે કે ગ્રામીણ ભારત ભારે દેવાદાર છે અને ખાસ કરીને ખેડૂતો કે જેઓ આપણી ગ્રામીણ વસ્તીની બહુમતી ધરાવે છે

મોકલવામાં આવે છે.

(૨) પેટા-કલમ (૧) ની જોગવાઈઓને પ્રતિકૂળ અસર પહોંચાડ્યા વિના, દેવાદાર નાદારીનું કૃત્ય કરે છે જો કોઈ લેણદાર, જેણે તેની સામે પૈસાની ચુકવણી માટે હુકમનામું અથવા ઓર્ડર મેળવ્યો હોય (જે હુકમનામું અથવા ઓર્ડર અંતિમ બની ગયો હોય અને જેના અમલ પર મનાઈહુકમ આપવામાં આવ્યો ન હોય), તેણે તેને પેટા-કલમ (૩) માં પ્રદાન કર્યા મુજબ એક નોટિસ (જેનો આ કલમમાં હવે પછી નાદારીની નોટિસ તરીકે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે) બજાવી હોય અને દેવાદાર તેમાં ઉલ્લેખિત સમયગાળાની અંદર તે નોટિસનું પાલન ન કરે:

પરંતુ જો કે જ્યાં દેવાદાર નાદારીની નોટિસ રદ કરવા માટે પેટા-કલમ (૫) હેઠળ અરજી કરે છે—

(એ) એવા કિસ્સામાં જ્યાં કોર્ટ દ્વારા આવી અરજી મંજૂર કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેણે આ પેટા-કલમ હેઠળ નાદારીનું કૃત્ય કર્યું હોવાનું માનવામાં આવશે નહીં; અને

(બી) એવા કિસ્સામાં જ્યાં કોર્ટ દ્વારા આવી અરજી નામંજૂર કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેણે અરજી નામંજૂર થયાની તારીખે અથવા તેના પાલન માટે નાદારીની નોટિસમાં ઉલ્લેખિત સમયગાળાની સમાપ્તિના દિવસે, બેમાંથી જે મોડું હોય, આ પેટા-કલમ હેઠળ નાદારીનું કૃત્ય કર્યું હોવાનું માનવામાં આવશે:

વધુમાં શરત એ છે કે જ્યાં સુધી લેણદાર તે માટે કોર્ટની પરવાનગી ન મેળવે ત્યાં સુધી ભારતની બહાર, કાયમી અથવા અસ્થાયી રૂપે રહેતા દેવાદાર પર કોઈ નાદારીની નોટિસ બજાવવામાં આવશે નહીં.

52 ૯. નાદારી અને દેવાળું.

તેઓ ઊંડા દેવામાં ડૂબેલા છે અને કથિત રીતે મોટી સંખ્યામાં ખેડૂતો દેવાનો બોજ સહન ન કરી શકતા આત્મહત્યા કરી રહ્યા છે. તેથી, સદર અધિનિયમની કલમ ૧૭૫(૧) ના ખંડ (ટી) અને (વી) હેઠળની જોગવાઈઓ એક મનસ્વી જોગવાઈ છે કે જે એવા વ્યક્તિઓનો વર્ગ બનાવે છે જેઓ પંચાયતની ચૂંટણી લડવા માટે અયોગ્ય બની જશે અને પંચાયતી રાજ અધિનિયમના ઉદ્દેશ્ય સાથે આવા વર્ગીકરણનો કોઈ તર્કસંગત સંબંધ નથી કે જેનો બંધારણીય ઉદ્દેશ્ય ગ્રામીણ વસ્તીને સ્થાનિક સ્વરાજ્યના એકમોની નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયામાં ભૂમિકા ભજવવા સક્ષમ બનાવી સશક્તિકરણ કરવાનો છે, એવી રજૂઆત છે.

૯૨. તેમાં કોઈ શંકા નથી કે ગ્રામીણ ભારત, ખાસ કરીને કૃષિ ક્ષેત્રના લોકો દેવાદારીની સમસ્યાનો સામનો કરી રહ્યા છે. તેના કારણો ઘણા છે અને તેના કારણોની તપાસ કરવી આ ચુકાદાના કાર્યક્ષેત્રની બહાર છે. એ પણ હકીકત છે કે દેશના વિવિધ ભાગોમાં એવા કિસ્સાઓ બન્યા છે જ્યાં દેવાની જાળમાંથી છટકી ન શકતા લોકો કથિત રીતે આત્મહત્યા કરી લેતા હોય છે. પરંતુ, પ્રતિવાદીઓની એવી રજૂઆત છે કે હરિયાણા રાજ્યમાં આવી ઘટનાઓ નહિવત્ છે કારણ કે દેશના કેટલાક અન્ય ભાગોની તુલનામાં હરિયાણાનું કૃષિ ક્ષેત્ર પ્રમાણમાં વધુ સમૃદ્ધ છે. અમે આ સંદર્ભે આંકડાકીય માહિતીની તપાસ કરવા માંગતા નથી કે રેકૉર્ડ પર તેની વધુ માહિતી ઉપલબ્ધ પણ નથી. અમારા મતે, વાદગ્રસ્ત જોગવાઈની બંધારણીયતા નક્કી કરવા માટે આવી તપાસ અપ્રસ્તુત છે. અમે એ બાબતે પણ બહુ ચોક્કસ નથી કે જેઓ આટલા ઊંડા દેવામાં ડૂબેલા છે તેવા કેટલા લોકો પંચાયત કક્ષાએ કે અન્યથા ચૂંટણી લડવામાં ખરેખર રસ ધરાવતા હશે. અમે ચોક્કસપણે એ હકીકતની ન્યાયિક નોંધ લઈ શકીએ છીએ કે આ દેશમાં કોઈપણ સ્તરની ચૂંટણીઓ ખર્ચાળ બાબત છે. તે માટે, માત્ર આ દેશમાં જ નહીં, અન્ય કોઈપણ દેશમાં પણ તે ખર્ચાળ બાબત છે. આવા કિસ્સામાં ખૂબ જ દેવાદાર વ્યક્તિ ચૂંટણી લડવા માંગતી હોય તેવી શક્યતા સામાન્ય રીતે દુર્લભ હોવી જોઈએ કારણ કે તે આવી વ્યક્તિઓની આર્થિક

ક્ષમતાની બહાર હશે. અમારા મતે, આ પડકાર વાસ્તવિક કરતાં વધુ સૈદ્ધાંતિક છે. દલીલ ખાતર એવું માની લઈએ કે કોઈ એવી વ્યક્તિ જે આટલી દેવાદાર છે અને સદર અધિનિયમની કલમ ૧૭૫(૧) ના ખંડ (ટી) અને (વી) ની જોગવાઈ હેઠળ આવે છે તે હજુ પણ પંચાયતની ચૂંટણી લડવામાં રસ ધરાવે છે, તો કાયદામાં એવી કોઈ જોગવાઈ નથી કે જે આવા ઈચ્છુક ઉમેદવારને બાકી રકમ કિલચર કરવા માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવા અને ચૂંટણી લડતા રોકતી હોય. આ તબક્કે, એક આકસ્મિક રજૂઆત તપાસવાની જરૂર છે. એવી રજૂઆત કરવામાં આવી છે કે ખંડ (ટી) અને (વી) હેઠળ આવતી જવાબદારી અંગે ખરેખર વિવાદ હોઈ શકે છે અને તેથી આવા વ્યક્તિઓને યોગ્ય ન્યાયનિર્ણય પહેલાં જ ચૂંટણી પ્રક્રિયામાંથી બાકાત રાખવા તે અન્યાયી ગણાશે. આવી પરિસ્થિતિનો ન્યાય ફરી એકવાર વિધાનસભાના ડહાપણના ક્ષેત્રમાં છે. અમે આ અંગે કોઈ નિર્ણય પર બેસતા નથી. પરંતુ અમે એ સ્પષ્ટ કરવા માંગીએ છીએ કે પંચાયતની ચૂંટણી લડવા ઈચ્છતા ઉમેદવારને તેની પાસેથી બાકી હોવાનો દાવો કરાયેલી રકમ વિરોધ હેઠળ ચૂકવવા અને યોગ્ય ફોરમ દ્વારા લેણાંની કાયદેસરતાના ન્યાયનિર્ણયની માંગણી કરવામાં કાયદામાં કંઈપણ અટકાવતું નથી. સદર અધિનિયમની કલમ ૧૭૫(૧) ના ખંડ (ટી) અને (વી) ના પડકારમાં અમને કોઈ તથ્ય જણાતું નથી.

૯૩. જો કોઈ વ્યક્તિના રહેઠાણના સ્થળે કાર્યરત શૌચાલય ન હોય તો ખંડ (ડબ્લ્યુ) આવી વ્યક્તિને પંચાયતની ચૂંટણી લડવા માટે ગેરલાયક ઠેરવે છે. ફરી એકવાર અરજદારો વતી એવી રજૂઆત કરવામાં આવી છે કે મોટી સંખ્યામાં ગ્રામીણ વસ્તી તેમના રહેઠાણ પર શૌચાલય પોસાય તેમ નથી કારણ કે તે તેમની આર્થિક ક્ષમતાની બહાર છે. પંચાયતોની ચૂંટણી લડવા માટે તેમને ગેરલાયક ઠેરવવાનો અર્થ એ થશે કે પંચાયતની ચૂંટણી લડવા માટે અન્યથા લાયક વ્યક્તિઓનું ગેરવાજબી વર્ગીકરણ કરવું અને તેથી, તે ભેદભાવપૂર્ણ છે.

૯૪. પ્રતિવાદીઓ વતી એવી રજૂઆત કરવામાં આવી છે કે અરજદારની રજૂઆત કોઈ તથ્યાત્મક આધાર વિનાની છે. રાજ્ય પાસે ઉપલબ્ધ આંકડાકીય માહિતી અનુસાર, હરિયાણા રાજ્યમાં અંદાજે ૮.૫ લાખ ઘરમાલિકોને ગરીબી રેખા હેઠળ (બીપીએલ) આવતા પરિવારો તરીકે વર્ગીકૃત કરવામાં આવ્યા છે. વધુમાં એવી રજૂઆત કરવામાં આવી છે કે વર્ષ ૧૯૮૫ થી જ પોતાના રહેઠાણે શૌચાલય બનાવવા ઈચ્છતા પરિવારોને આર્થિક સહાય પૂરી પાડવાની યોજનાઓ અમલમાં છે⁵³. આવી યોજનાના શરૂઆતના દિવસોમાં રાજ્ય દ્વારા રૂ. ૬૫૦/- આપવામાં આવતા હતા અને સમયાંતરે રકમમાં સુધારો કરવામાં આવતો હતો અને હાલમાં રાજ્ય દ્વારા શૌચાલય બનાવવા ઈચ્છતી કોઈપણ વ્યક્તિને રૂ. ૧૨૦૦૦/- આપવામાં આવે છે. રાજ્ય પાસે ઉપલબ્ધ માહિતી અનુસાર, ઉપર જણાવેલ ૮.૫ લાખ ઘરોમાંથી, ગરીબી રેખા હેઠળ વર્ગીકૃત થયેલા અંદાજે ૭.૨ લાખ પરિવારોએ ઉપરોક્ત યોજનાનો લાભ લીધો હતો. તેથી, પ્રતિવાદીઓના

53 પ્રતિવાદીઓ ૧ થી ૩ ના વધારાના સોગંદનામાના પેરા ૪ અને ૫
૪. આ કાર્યક્રમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય તમામ ગ્રામીણ પરિવારોને શૌચાલયની સુલભતા સુનિશ્ચિત કરવાનો છે જેથી કરીને ખુલ્લામાં શૌચ મુક્ત (ઓડીએફ) દરજ્જો પ્રાપ્ત કરી શકાય. આ હેતુ માટે, કેન્દ્ર અને હરિયાણા રાજ્ય બંને દ્વારા હરિયાણા રાજ્યના ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ગરીબી રેખા હેઠળના (બીપીએલ) લોકોને નાણાકીય પ્રોત્સાહન પણ પૂરું પાડવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત અન્ય કેટલીક ગરીબી રેખાથી ઉપરના (એપીએલ) ઘરની શ્રેણીઓ કે જેમાં તમામ અનુસૂચિત જાતિઓ (એસસી), નાના ખેડૂતો, સીમાંત ખેડૂતો, ઘર સાથેના જમીનવિહોળા મજૂરો, શારીરિક રીતે વિકલાંગ અને મહિલાઓ દ્વારા સંચાલિત ઘરોને પણ સદર યોજના હેઠળ ૦૧.૦૪.૨૦૧૨ થી નાણાકીય પ્રોત્સાહન આપવાના હેતુ માટે ઓળખવામાં આવ્યા હતા.
૫. ગરીબી રેખા હેઠળના (બીપીએલ) પરિવારોને વ્યક્તિગત ઘરગથ્થુ શૌચાલયો (આઈએચએચએલ) ના નિર્માણ અને ઉપયોગ માટે તેમની સિદ્ધિઓને માન્યતા આપવા નાણાકીય પ્રોત્સાહન પણ પૂરું પાડવામાં આવે છે. હરિયાણામાં કુલ ગ્રામીણ બીપીએલ પરિવારો ૮,૫૬,૩૫૯ છે અને તેની સામે ૭,૨૧,૦૩૮ પરિવારોને આઈએચએચએલ ના નિર્માણ માટે પ્રોત્સાહન પૂરું પાડવામાં આવ્યું છે. એ જ રીતે, એસસી/એસટી પૂરતા મર્યાદિત ગરીબી રેખાથી ઉપરના (એપીએલ) પરિવારો, નાના અને સીમાંત ખેડૂતો, ઘર સાથેના જમીનવિહોળા મજૂરો, શારીરિક રીતે વિકલાંગ અને મહિલાઓ દ્વારા સંચાલિત પરિવારોને પણ ૦૪.૦૪.૨૦૧૨ થી આર્થિક સહાય પૂરી પાડવામાં આવી છે. હાલમાં, ૦૨.૧૦.૨૦૧૪ થી ઘરની ઉપરોક્ત શ્રેણીને રૂ. ૧૨૦૦૦ (કેન્દ્ર સરકાર તરફથી રૂ. ૮૦૦૦ અને રાજ્ય સરકાર તરફથી રૂ. ૩૦૦૦) નું નાણાકીય પ્રોત્સાહન આપવામાં આવી રહ્યું છે. ૩૦,૬૭,૯૦૭ ગ્રામીણ પરિવારોમાંથી ૨૫,૮૪,૮૧૦ એટલે કે ૮૪% પરિવારો પાસે આઈએચએચએલ છે. જેમાંથી ૧૯૯૯ થી ગ્રામીણ સ્વચ્છતા કાર્યક્રમો હેઠળ ૨૩,૬૦,૩૧૮ આઈએચએચએલ બનાવવામાં આવ્યા છે, જેમાંથી ૮,૮૨,૦૧૨ લોકોને અલગ-અલગ સમયે પ્રવર્તમાન વિવિધ દરો પર પ્રોત્સાહક રકમ આપવામાં આવી છે.

જાણાવ્યા મુજબ જો હરિયાણા રાજ્યમાં કોઈપણ વ્યક્તિના રહેઠાણે કાર્યરત શૌચાલય ન હોય તો તે એટલા માટે નથી કે તે શૌચાલય પરવડી શકે તેમ નથી પરંતુ તેને પોતાના રહેઠાણે આવી સુવિધા રાખવાનો કોઈ ઈરાદો નથી. વિદ્વાન એટર્ની જનરલ દ્વારા ખૂબ જ ભારપૂર્વક રજૂઆત કરવામાં આવી છે કે ગ્રામીણ ભારતની જાહેરમાં શૌચ કરવાની બિનઆરોગ્યપ્રદ પ્રથાને દૂર કરવા માટેના પગલાં તરીકે ઘડવામાં આવેલી આ લાભદાયી જોગવાઈને રદબાતલ ન કરવી જોઈએ.

૯૫. એ જાણીતી હકીકત છે કે ભારતીય⁵⁴વસ્તીમાં લાંબા સમયથી જાહેરમાં શૌચ કરવાની આ બિનઆરોગ્યપ્રદ પ્રથા હતી. રાષ્ટ્રપિતાએ આ બાબતે વિવિધ પ્રસંગોએ વિસ્તૃત લખાણ લખ્યું હતું. તેમણે આ બિનઆરોગ્યપ્રદ પ્રથાને નાબૂદ કરવાના ઉદ્દેશ્યને મિશનરી ઉત્સાહ સાથે ઉપાડી લીધો હતો. એક સમયે, તેમણે એમ પણ જાહેર કર્યું હતું કે આ દેશની પ્રાથમિકતા આઝાદી માટે લડવા કરતાં આવી બિનઆરોગ્યપ્રદ પ્રથાથી છુટકારો મેળવવાની હોવી જોઈએ. એ કમનસીબ બાબત છે કે ગાંધીજીએ આવી ચળવળ શરૂ કરી તેના લગભગ સો વર્ષ પછી પણ ભારત હજુ આ પ્રથામાંથી સંપૂર્ણપણે મુક્ત થયું નથી. તેના કારણો ઘણા છે. ગરીબી તેમાંની એક છે. જો કે, આ બિનઆરોગ્યપ્રદ પ્રથા માત્ર ગ્રામીણ ભારતના ગરીબ વર્ગો પૂરતી મર્યાદિત નથી. આ બિનઆરોગ્યપ્રદ પ્રથાને નિરુત્સાહિત કરવાના પ્રયાસરૂપે, જેઓ શૌચાલય બનાવવા માટે આર્થિક રીતે સક્ષમ નથી તેમને આર્થિક સહાય પૂરી પાડવા માટે રાજ્યએ યોજનાઓ વિકસાવી છે. જેમ કે પ્રતિવાદીઓ દ્વારા યોગ્ય રીતે દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે, જો લોકો પાસે

54 ઇંગ્લેન્ડમાં આ આદત ઓછામાં ઓછી ૧૫મી સદી સુધી અસ્તિત્વમાં હતી, "નબળી સ્વચ્છતાએ લંડનને મૃત્યુની જાળ બનાવી દીધું હતું. કોઈપણ પ્રકારની ગટર વ્યવસ્થા વિના, શેરીઓમાંથી અત્યંત દુર્ગંધ આવતી હતી, જ્યારે કે ચીની શહેરોમાં માનવ મળને વ્યવસ્થિત રીતે એકત્રિત કરવામાં આવતું હતું અને દૂરના ડાંગરના ખેતરોમાં ખાતર તરીકે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો. ડીક વ્હીટિંગ્ટન જ્યારે લોર્ડ મેયર હતા તે દિવસોમાં – ૧૩૯૭ અને ૧૪૨૩ માં તેમના અવસાન વચ્ચે ચાર વખત – લંડનની શેરીઓ સોના કરતાં ઓછી આકર્ષક એવી કોઈ વસ્તુથી ઢંકાયેલી હતી.", [નિયાલ ફર્થુસન, સિવિલાઈઝેશન: ધ વેસ્ટ એન્ડ ધ રેસ્ટ, (પ્રથમ આવૃત્તિ, પેંગ્વિન પ્રેસ, ૨૦૧૧)] પૃષ્ઠ ૨૩

હજુ પણ શૌચાલય ન હોય તો તે તેમની ગરીબીને કારણે નથી પરંતુ તેમની પાસે જરૂરી ઇચ્છાશક્તિનો અભાવ છે. કોઈપણ નાગરિક સંસ્થાની પ્રાથમિક ફરજોમાંની એક ફરજ તેના અધિકારક્ષેત્રમાં સ્વચ્છતા જાળવવાની છે. જેઓ તે નાગરિક સંસ્થાઓમાં ચૂંટાવાની અને તેનું સંચાલન કરવાની આકાંક્ષા ધરાવે છે તેઓએ અન્ય લોકો માટે ઉદાહરણ પૂરું પાડવું જોઈએ. સદર ઉદ્દેશ્ય માટે જો વિધાનસભા એવી જોગવાઈ કરે કે જેઓ સ્વચ્છતાના મૂળભૂત ધોરણોનું પાલન કરતા નથી તેઓ નાગરિક સંસ્થાના સંચાલક બનવા માટે અયોગ્ય છે અને નાગરિક સંસ્થાની ચૂંટણી લડવાથી તેમને એક વર્ગ તરીકે ગેરલાયક ઠેરવે છે, તો અમારા મતે, આવી નીતિ વિશે એમ ન કહી શકાય કે તે અગમ્ય માપદંડો પર આધારિત વર્ગ બનાવે છે કે ન તો આવા વર્ગીકરણ વિશે એમ કહી શકાય કે તે સદર અધિનિયમ દ્વારા પ્રાપ્ત કરવાના ઉદ્દેશ્ય સાથે અસંબંધિત છે.

૯૬. ઉપર જણાવેલ કારણોસર, અમને આ રિટ પિટિશનમાં કોઈ ગુણદોષ જણાતા નથી, અને તેને નામંજૂર કરવામાં આવે છે.

ન્યાયમૂર્તિ અભય મનોહર સપ્રે, ૧... મેં મારા આદરણીય ભાઈ ન્યાયમૂર્તિ જસ્તી ચેલામેશ્વર દ્વારા પ્રસ્તાવિત વિસ્તૃત, સુવિચારિત અને વિદ્વતાપૂર્ણ ડ્રાફ્ટ ચુકાદાને વાંચવાનો લાભ લીધો છે. મારા વિદ્વાન ભાઈએ જે તર્ક અને નિષ્કર્ષ તારવ્યા છે તેની સાથે હું સંપૂર્ણપણે સંમત છું, જે તર્કની નોંધપાત્ર રીતે સ્પષ્ટ પ્રક્રિયા પર આધારિત છે. જોકે, આ કેસમાં ઉપસ્થિત વિદ્વાન વકીલ દ્વારા યોગ્ય રીતે દલીલ કરવામાં આવેલ મુદ્દાઓને ધ્યાનમાં રાખીને, હું સહમતિની થોડી લીટીઓ ઉમેરવા માંગુ છું.

૨. હરિયાણા પંચાયતી રાજ અધિનિયમ (ટૂંકમાં "સદર અધિનિયમ") ની કલમ ૧૭૫ (૧) હેઠળ કરવામાં આવેલ વાદગ્રસ્ત સુધારાની બંધારણીયતાના પ્રશ્નની તપાસ કરતી વખતે, કે જે આ રિટ પિટિશનમાં હુમલા હેઠળ છે, ત્યારે નાગરિકના બે અધિકારોના સાચા સ્વરૂપ અંગે પ્રશ્ન ઊભો થયો હતો – "મત

આપવાનો અધિકાર" અને "ચૂંટણી લડવાનો અધિકાર" એટલે કે – શું તેઓ વૈધાનિક અધિકાર છે કે બંધારણીય અધિકાર?

૩. પીયુસીએલ વિરુદ્ધ યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા [(૨૦૦૩) ૪ એસ.સી.સી. ૩૯૯] માં ત્રણ ન્યાયાધીશોની બેંચે "મત આપવાના અધિકાર" ના સ્વરૂપ અંગેના પ્રશ્નની તપાસ કરી હતી. વિદ્વાન ન્યાયમૂર્તિ પી.વી. રેડ્ડીએ, તેમના અલગ અભિપ્રાયમાં, કે જેની સાથે ન્યાયમૂર્તિ ડી.એમ. ધર્માધિકારી સંમત થયા હતા,

આ પ્રશ્નની ખૂબ જ વિગતવાર અને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં તપાસ કરી, તેનો જવાબ આપતાં એવું ઠરાવ્યું કે "મત આપવાનો અધિકાર" એ બંધારણીય અધિકાર છે પરંતુ માત્ર વૈધાનિક અધિકાર નથી. આ રિટ પિટિશનમાં આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરતી વખતે ત્રણ ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠ દ્વારા લેવામાં આવેલા આ દૃષ્ટિકોણથી અમે બંધાયેલા છીએ.

૪. એ જ રીતે, જાવેદ વિરુદ્ધ હરિયાણા રાજ્ય [(૨૦૦૩) ૮ SCC ૩૬૯] માં અન્ય ત્રણ ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠે અધિનિયમની અમુક જોગવાઈઓની બંધારણીય માન્યતાની તપાસ કરતી વખતે "ચૂંટણી લડવાના અધિકાર" ના સ્વરૂપ અંગેના પ્રશ્નની તપાસ કરી હતી. વિદ્વાન ન્યાયાધીશ આર.સી. લાહોટી (ત્યારે તેમના લોર્ડશિપ હતા તેમ) ખંડપીઠ વતી બોલતા ઠરાવ્યું હતું કે ચૂંટણી લડવાનો અધિકાર ન તો મૂળભૂત અધિકાર છે કે ન તો સામાન્ય અધિકાર છે. તે કાયદા દ્વારા આપવામાં આવેલ અધિકાર છે. હિસ લોર્ડશિપ એ ઠરાવવાનું ચાલુ રાખ્યું કે "વધુમાં વધુ, બંધારણમાં ભાગ ૯ ઉમેરવામાં આવ્યો છે તે ધ્યાનમાં રાખીને, પંચાયતમાં હોદ્દા માટે ચૂંટણી લડવાનો અધિકાર એ બંધારણીય અધિકાર કહી શકાય. આ રિટ પિટિશનમાં આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરતી વખતે ત્રણ ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠ દ્વારા લેવામાં આવેલા આ દૃષ્ટિકોણથી અમે બંધાયેલા છીએ."

૫. ઉપરોક્ત બે અધિકૃત ઘોષણાઓના પ્રકાશમાં, અમારો સુવિચારિત અભિપ્રાય છે કે "મત આપવાનો અધિકાર" અને "ચૂંટણી લડવાનો અધિકાર" બંને નાગરિકના બંધારણીય અધિકારો છે.

૬. ખરેખર, મારા વિદ્વાન ભાઈએ એવા થોડા નિર્ણયોની યોગ્ય રીતે નોંધ લીધી હતી, જેમાં તે કેસોમાં સંકળાયેલા મુખ્ય પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરતી વખતે આકસ્મિક રીતે આ બે મુદ્દાઓ પર કેટલાક અવલોકનો કર્યા હતા, જે અમને લાગે છે કે ઉપરોક્ત બે નિર્ણયોમાં નિર્ધારિત કાયદાની સાથે સુસંગત ન હતા.

૭. હવે અધિનિયમની કલમ ૧૭૫(૧)(વ) ની બંધારણીય માન્યતાના પ્રશ્ન પર આવીએ છીએ જે એવી જોગવાઈ કરે છે કે જો ઉમેદવાર ચૂંટણી લડવા માંગતો હોય તો તેની પાસે અમુક લઘુત્તમ શૈક્ષણિક લાયકાત હોવી આવશ્યક છે. મારા મતે, ઉમેદવાર માટે ચૂંટણી લડવા માટેની લાયકાતોમાંની એક તરીકે ચોક્કસ લઘુત્તમ શૈક્ષણિક લાયકાતના માપદંડો નિર્ધારિત કરતી આવી જોગવાઈ દાખલ કરવી એ હાંસલ કરવાના ઉદ્દેશ્ય સાથે વાજબી જોડાણ ધરાવે છે.

૮. હકીકતમાં, અનુચ્છેદ ૨૪૩-જી માં ઉલ્લેખિત પંચાયતોની સત્તાઓ, અધિકાર અને જવાબદારીઓને ધ્યાનમાં રાખીને તેમજ અનુચ્છેદ ૨૪૩-એચ માં ઉલ્લેખિત કર લાદવાની અને પંચાયતોના ભંડોળનો ઉપયોગ કરવાની પંચાયતોને આપવામાં આવેલી સત્તાઓને ધ્યાનમાં રાખીને, તે જરૂરી છે કે ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિ પાસે કંઈક શૈક્ષણિક પૃષ્ઠભૂમિ હોવી જોઈએ જેથી તે/તેણી ભાગ ૯ માં પંચાયતોને સોંપાયેલ કાર્યો અસરકારક રીતે હાથ ધરવા સક્ષમ બની શકે. કાયદામાં કઈ લઘુત્તમ લાયકાતો પૂરી પાડવી જોઈએ તે નક્કી કરવું એ કાયદાકીય ડહાપણ છે.

૯. કોઈ એ વાતનો વિવાદ કરી શકે નહીં કે શિક્ષણ પુરુષો અને સ્ત્રીઓ બંને માટે જરૂરી છે કારણ કે બંને સાથે મળીને સ્વસ્થ અને શિક્ષિત સમાજનું

નિર્માણ કરે છે. તે ઉજ્જવળ ભવિષ્ય માટે આવશ્યક સાધન છે અને દેશના વિકાસ અને પ્રગતિમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

૧૦. તેથી, મારા મતે, અધિનિયમની કલમ ૧૭૫(v) એ બંધારણની સત્તાની અંદર છે અને આમ તે બંધારણીય રીતે માન્ય છે.

૧૧. હવે અધિનિયમની કલમ ૧૭૫(w) ની બંધારણીયતા અંગેના પ્રશ્ન પર આવીએ છીએ, જે જોગવાઈ કરે છે કે જો કોઈ વ્યક્તિના રહેઠાણના સ્થળે કાર્યરત શૌચાલય ન હોય, તો તે/તેણી ચૂંટણી લડવા માટે ગેરલાયક છે. મારા મતે, આ જોગવાઈનું પણ વાજબી જોડાણ છે અને તે બંધારણની કોઈપણ જોગવાઈનું ઉલ્લંઘન કરતી નથી.

૧૨. ખરેખર, આ જોગવાઈની માન્યતા પર પ્રશ્ન ઉઠાવવા માટે અરજદારો માટે કોઈ આધારો ઉપલબ્ધ નથી, ટકાઉ આધારો તો દૂરની વાત છે. મારા મતે આ જોગવાઈ આવશ્યકપણે મોટા જાહેર હિતમાં ઘડવામાં આવી છે અને તેને કોઈ ચોક્કસ રાજ્ય પૂરતી સીમિત ન રાખીને સમગ્ર દેશમાં તેનો અમલ સુનિશ્ચિત કરવો તે ખરેખર સમયની જરૂરિયાત છે. તદુપરાંત, જેમના પાસે શૌચાલયની સુવિધા નથી તેમને શૌચાલયના નિર્માણ માટે રાજ્ય દ્વારા પૂરતી નાણાકીય સહાય પૂરી પાડવામાં આવી હોવાથી, આ જોગવાઈને કોઈપણ રીતે ગેરવાજબી હોવાના આધારે પડકારવાનું કોઈ કારણ ઊભું થતું નથી. આ મુદ્દાને મારા વિદ્વાન ભાઈ દ્વારા પહેલાથી જ વિગતવાર રીતે હાથ ધરવામાં આવ્યો હોવાથી, તેથી, હું તેમાં વધુ કંઈ ઉમેરવા માંગતો નથી.

૧૩. મારા વિદ્વાન ભાઈ સાથે સંમત થતી ઉપરોક્ત ચર્ચાના પ્રકાશમાં, હું પણ ઠરાવું છું કે કલમ ૧૭૫(v) એ બંધારણની સત્તાની અંદર છે અને આમ તે બંધારણીય રીતે માન્ય છે.

૧૪. તેથી, મારા મતે, રિટ પિટિશન કાઢી નાખવાને પાત્ર છે અને તે

મુજબ તેને કાઢી નાખવામાં આવે છે. પરિણામે, વચગાળાના આદેશને રદબાતલ કરવામાં આવે છે.

કલ્પના કે. ત્રિપાઠી
આવી.

રિટ પિટિશન કાઢી નાખવામાં

This judgment has been translated using an AI-assisted translation tool.

=====

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.